T.C
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI ASKERÎ SANAYİİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

108625

108625

Hazırlayan
Necip BOLAT

Danışman
Doç. Dr. Nedim İPEK

Samsun 2001

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Orhan Ali AKBULUT

Üye Doç. Dr. Nedim İPEK

Üye Yrd. Doç. Dr. İhsan İPEK

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Onay
Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

(07../07./2011)
Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Mehmet DAĞ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER III
KISALTMALAR V
ÖNSÖZ VI
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
SİLAH VE MÜHİMMAT FABRİKALARI

A- TOPHANE-İ AMİRE FABRİKALARI 10
1- Zeytinburnu Fabrikası 10
a. Kuruluşu 10
b. İmalatı 11
c. II. Abdülhamit Döneminde Yapılan Çalışmalar 12
2- Baruthane-i Amire 18
a. Osmanlı Devletinde Baruthaneler 18
b. Baruthane-i Amire Teşkilatı 19
c. Baruthane-i Amiredeki İşçilerin görevleri 20
d. II. Abdülhamit Döneminde Baruthane-i Amire 20
da. Güherçile Temini 22
db. Dumansız Barut Fabrikası 24
i. Kuruluşu 25
ii. Geliştirilmesi 27
3- Top Fabrikası 33
a. Kuruluşu 33
b. Gelişmesi 33
c. II. Abdülhamit Dönemi Faaliyeti 34
4- Tüfek Fabrikası 36
a. Kuruluşu ve Gelişimi 36
b. II. Abdülhamit Döneminde Tüfek Fabrikası 36
B- TERSANE-İ AMİRE 39
1- Kuruluşu ve Gelişimi 39

2- II. Abdülhamit Döneminde Tersane-i Amire..... 43

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERİ GİYİM FABRİKALARI

A- FES FABRİKASI (FESHANE)..... 48

1- Kuruluşu..... 48

2- Üretim ve Pazarlama..... 50

3- II. Abdülhamit Döneminde Feshane..... 51

B- İZMİT BEZ FABRİKASI..... 55

1-Kuruluşu..... 55

2- Üretim ve Pazarlama..... 55

3- II. Abdülhamit Dönemi Faaliyeti..... 56

C- BASMAHANE (Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası) 58

1- Kuruluşu ve Gelişimi..... 58

2- II. Abdülhamit Dönemi Faaliyeti 59

D- HEREKE FABRİKASI 61

E- İSLİMYE ÇUHA FABRİKASI..... 62

F- BEYKOZ DERİ VE KUNDURA FABRİKASI..... 63

SONUÇ..... 64

EKLER..... 66

BİBLİYOGRAFYA..... 68

KISALTMALAR

a.g.e. - Adı geçen eser

a.g.m. - Adı geçen makale

ATASE - Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı

BOA - Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. - Cilt

çev. - Çeviren

DİA – Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi

Ed. – Editör

Haz. - Hazırlayan

Ircıca – İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

İ.Ü. – İstanbul Üniversitesi

İSOD – İstanbul Sanayi Odası Dergisi

MEV – Milli Eğitim Vakfı

Nr. – Numara

s. – Sayfa

TTK – Türk Tarih Kurumu

Y. Mtv. – Yıldız Mütenevvi Kataloğu

ÖNSÖZ

II. Abdülhamit dönemi askerî sanayii hakkında özgün bir çalışma bulunmamaktadır. Bunda bu dönem üzerindeki araştırmaların eksikliği yanında sanayi tarihimizin henüz araştırılmamış bir saha olması da büyük rol oynamaktadır. Türkiye'nin sanayileşmesindeki sorunların temeli 19. yüzyıl sanayileşme çabalarına dayanmaktadır. Biz bu araştırmada II. Abdülhamit döneminde ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretim yapan fabrikaların yapmış olduğu faaliyetleri göstermeyi hedefledik.Araştırmamda kaynak olarak arşiv malzemesinin yanında konu ile alakalı olarak yayınlanmış olan makale ve incelemeleri kullandık. Ancak, bu dönemin sanayi tesisleri hakkında detaylı araştırmalar bulunmadığından sanayi tarihi konusu çok yönlü incelemelere muhtaçtır. İncelemiş olduğumuz arşiv malzemesinde fabrikalarda yapılan yenileme faaliyetleri hakkında bilgi bulunmakla beraber fabrikaların yönetimi ve işleyişi hakkında detaylı bilgiye rastlanılamamıştır. Araştırmamızın giriş kısmında II. Abdülhamit dönemine kadar, Osmanlı Devleti'ndeki askerî sanayi faaliyetleri özetlendi. I. Bölümde, II. Abdülhamit döneminde mevcut olan silah ve mühimmat fabrikalarında yapılmış olan yenileme faaliyetlerine yer verildi. II. Bölümde ise ordunun giyim ihtiyacını karşılayan fabrikalar hakkında bilgi verildi. Çalışmamız konunun henüz araştırmaya açık bir saha olması bakımından bir takım eksiklikler taşımaktadır. Bu eksikliklerin incelemiş olduğumuz fabrikaların müessese tarihleri ile ilgili araştırmalar sıklaştıkça giderileceği kanaatindeyim. Çalışmada kullanmış olduğumuz arşiv vesikalarında geçen yabancı kelimelerin imlası, karşılıklarını bulduklarımız aynen bulamadığımız ise yanlarına soru işareti konularak gösterilmiştir.

Çalışmalarım sırasında göstermiş olduğu hoşgörü ve kıymetli tavsiyelerinden dolayı danışman hocam Doç. Dr. Nedim İPEK'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca Yüksek Lisans öğrenimim boyunca bilgilerini ve tecrübelerini benden esirgemeyen bölümümün değerli hocalarına ve de bu çalışmanın yazımında yardımlarını esirgemeyen kıymetli arkadaşım Hamdi ZENGİNBAL 'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, dünya siyasi tarihinde önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Devlet, 600 yılı aşan tarihiyle dünyanın en uzun süre yaşayan devletlerinden biridir. Devletin bu kadar uzun bir müddet yaşamasında siyasî, askerî, hukukî ve sosyal yapısının kuvvetli olması büyük rol oynamıştır. Bu unsurların her biri, devletin ayakta durmasında, önemli bir yere sahip olmakla beraber ordunun bundaki rolü diğerlerine nazaran biraz daha önemlidir. Bunda, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu zamandan beri yürüttüğü cihanşümul siyasetin payı büyüktür. Osmanlı Devleti, üç kıtaya askerî gücü sayesinde yayılmış yine bu toprakları, büyük oranda, askeri kaynaklarına dayanarak koruyabilmiştir. Hiç şüphesiz ülkenin jeopolitik durumu ve devletin stratejik hedefleri ordunun güçlü olmasını gerektirmekteydi. Bu durum, savaşa devamlı hazır, güçlü bir ordu ve onun bütün ihtiyaçlarının karşılanmasını gerektirmekteydi.

Osmanlılar, kuruluş döneminden itibaren, Harp sanayiini bütün yönleriyle kurmaya çalıştılar. Bu dönemde, askerlik mesleği ikiye ayrılmış ve silahların kullanılmasına olduğu kadar, imal ve geliştirilmesine de büyük önem verilmişti. Ordunun ihtiyacı olan malzeme çeşitli zanaat gruplarınca karşılanmaktaydı. Bu zanaatkarlar memleketin çeşitli şehirlerine yayılmış durumda idiler. Fatih Sultan Mehmet'ten önceki dönemin askeri sanayii hakkında geniş bir malumata sahip değiliz. Bununla beraber, I.Murat zamanında bir Topçu Ocağının varlığından bahsedilmektedir. Devleti yüzlerce yıl ayakta tutan büyük askeri sanayi tesislerini sırasıyla Fatih Sultan Mehmet, II. Bayezit, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman kurmuş ve geliştirmiştir [1].

Osmanlı Harp Sanayii Tesisleri belli başlı olarak şu guruplara ayrılıyordu:

1.Ok ,yay, kılıç, kalkan gibi ilkel silah imalathaneleri

2.Top, top mermisi, humbara gibi patlayıcı maddeleri ve öteki ateşli silahları imal eden iş yerleri.

3.Baruthaneler

---

[1] Adnan Giz, "Osmanlı Devletinde Harp Sanayii", İSOD, Sayı 37, 15 Mart 1969, s. 20.

4.Tersaneler

5.Gemilerin donatımı, her türlü demir malzemesi, yelken bezi, halat ve öteki ihtiyaçlarını sağlayan işyerleri.

6. Ordunun deriden mamul eşya ihtiyacını karşılayan saraçhaneler.

7. Askerin her türlü eşyasını yapan işyerleri.

8. Ekmek veya peksimet gibi askerin belli başlı yiyecek maddelerini hazırlayan işyerleri.

Başta, İstanbul olmak üzere, birçok şehirde silah üretimi yapılmak taydı. Bunlardan; İstanbul, Edirne, İslimye, Trabzon, Sofya, İşkodra ve Manastır'da tabanca ve tüfek, Şam ve Erzurum'da bıçak imalathaneleri bulunmakta idi. Ayrıca; Bağdad, Kahire, Temeşvar, Selanik, İzmir, Gelibolu ve İstanbul'da baruthaneler vardı.

Devlet; Tophane, Tersane ve Baruthane gibi büyük askerî sanayi tesislerini bizzat kendisi işletmiştir. Bununla beraber bazı kesici silahların, gemi donatımı ile ilgili malzemenin, deri mamullerinin ve askerin giyecek ve yiyecek maddelerinin kısmen olsun özel sanayi tarafından imaline müsaade edilmişti [2].

Osmanlı Devleti'nde her zaman için ordunun ihtiyacı olan maddelerin memleket dahilinden karşılanması ana prensip olmuştur. Zira, dışa bağımlılığın her zaman savaşmak durumunda olan bir devlet için getireceği risk tahmin edilebilir. Bu durum idarecilerin de dikkatinden kaçmamakla beraber devlet, zamanla, gelişen teknolojiyi kullanmakta gecikmiştir. Reformcu padişahların bütün gayretlerine rağmen ülkede yeterli bilgi ve dolayısıyla teknoloji üretilememiş ancak dışarıda üretilen teknolojiler takip edilmek zorunda kalınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Nizam-ı Cedit'ten önceki dönemde, değişik yerlerde ordunun silah ve mühimmat gereksinmesini karşılayan yapım yerleri vardı. İstanbul, diğer alanlarda olduğu gibi silah üretimi bakımından zengin bir merkezdi. Başkentte, *Agayan* ve *Hademe-i Erbab-ı Harp* ile *Sarac-ı Has Ahır Halkı* adı altında geçen geniş bir kadro harp sanayii konusunda çalışırdı. Bunlar sefer halinde orduya eşlik ederlerdi. Bu zanaatkarlar İstanbul'da Baruthane karhanesi, Tophane, Humbarahane,

---

[2] Giz, a.g.m. ,s.20.

Top Arabası karhanesi, Dökmecihane, Dökmecibaşı karhanesi, Cebehane, Cebehane hazinesi, Marangozhane, Tüfekhane, Kurşunhane, Fişekhane, Peykhane (mızrakhane) adını taşıyan devlete ait yapım yerlerinde çalışırdı [3].

Türkler, top üretimine özel bir önem vermişlerdir. Topun icadından itibaren kullanılmasında olduğu kadar imalinde de dünyanın takdirini kazanan bir ustalık göstermişlerdi. İstanbul'un meşhur tophanesini Fatih Sultan Mehmet kurmuş, oğlu II. Bayezit ve nihayet Kanunî Sultan Süleyman tarafından büyütülmüş ve geliştirilmişti. Topçuluk, zamanla, o kadar alışılmış bir sanat haline gelmişti ki, topların yalnız sabit işyerlerinde değil, savaş meydanlarında ve kuşatılmış kalelerin yanı başında döküldüğü de oluyordu [4].

Osmanlı Devleti'nin silah üretim ve onarım yerleri durumunda bulunan Cebeci Ocağı, Topcu Ocağı, Humbaracı Ocağı ve Baruthanaler klasik üretim şekilleriyle çalışmalarına 18. yy ilk yarısına kadar devam etmişlerdir. Bununla beraber çağın Avrupa devletleri, diğer alanlarda olduğu gibi, silah sanayisinde de yeni sistemler geliştirmişlerdir. Bu durum, 18. yy'da yapılan savaşların sonuçlarında da görülmektedir. Bu meyanda Topçu, Humbaracı Ocaklarında batılı anlamda yenilik çalışmalarına başlanılmıştır. Sultan III. Mustafa (1757-1783) zamanında Avrupa devletlerinin ordularına benzer tarzda ıslahat çalışmalarına başlanılmış, bu amaçla, Fransa'dan Baron de Tott getirtilerek devlet hizmetine alınmıştır. Baron de Tott'un gayretleriyle 1774 yılında Sürat Topçuları teşkil edilmiştir. Hasköy'de bu birlikler için lazım olan topların dökületeği bir Top Dökümhanesi kurulmuştur. Bu çalışmalar III. Mustafa'nın ölümü ile atıl kalmıştır, ancak daha sonra Sadrazam Halil Hamit Paşa topçuluk alanında yapılmış olan bu faaliyetleri tekrar başlatmıştır. Fransız uzmanların çalışmaları Napolyon'un Mısırı işgali nedeniyle sonuçsuz kalmıştır [5].

Humbaracı Ocağındaki ıslahat faaliyetleri ise 1729 senesinde Türkiye'ye iltica eden Fransız asilzadelerinden Kont Bonneval tarafından başlatılmıştır. Kont Bonneval müslüman olmuş ve Humbaracı Ahmet

---

[3] Muzaffer Erendil, **Topçuluk Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988, s. 116-117.
[4] Giz, **a.g.m.**, s.20-21.
[5] Wolfgang Müller-Wiener,"15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992, s.67.

ismiyle tanınmıştır. Sadrazam Topal Osman Paşa zamanında Humbaracı ocağının ıslahı yönünde önemli gayretler göstermiş ve bunun sonucunda Humbaracı Ocağı zamanına göre mükemmel bir hale getirilmiştir. Padişah III. Selim Nizam-ı Cedid ıslahatları doğrultusunda Humbaracı ocağını da ele almış Tımarlı ve Ulufeli diye ikiye ayrılan Humbaracıların hepsinin devlet merkezinde toplamıştır [6].

19. yy ile birlikte sanayide buhar gücünün kullanılması süreci Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermiştir. Devlet, bu süreçte etkin olarak yer almıştır. Bu yüzyıldaki Osmanlı sanayileşme hareketlerinde birbirinden farklı iki süreç yaşandığı tespit edilmektedir. Birinci süreç kabaca 1840-1850 yıllarını kapsayan ve devlet yatırımlarının ağırlıkta olduğu fabrikalaşma hareketi ile, ikinci süreç, Sultan Abdülaziz döneminde devletin daha ziyade destekleyici bir rolü benimsediği ve Islah-ı Sanayi Komisyonunun faaliyetleri ile nitelenebilir [7].

Tanzimat döneminde girişilen bu sanayii faaliyetlerinin önemli bir bölümünün mali finansmanı Hazine-i Hassa tarafından sağlanmıştır. Padişaha ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan bu kuruma, her yıl hazineden belirli bir gelir tahsis ediliyordu.

Osmanlı Devleti'ni 19.yy'daki fabrikalaşma sürecine götüren çeşitli sebepler bulunmaktadır. Bu sebepler şunlardır:

Devletin fabrika kurmasının en önemli amaçlarından birincisi, özellikle askerî ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanmasıydı. Bu sayede hem askerî giderlerden tasarruf sağlanması, hem de bu harcamalar nedeniyle yurt dışına gidecek paranın yurt içinde kalması sağlanmış olacaktı. İkincisi ise bu fabrikaların ülkenin sanayileşmesine yapacağı katkıdır. Kurulması amaçlanan fabrikaların nihaî hedeflerinden biri de kârlı birer kuruluş haline gelerek devlete gelir sağlamasıydı [8].

---

[6] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları**, c.II, T.T.K., Ankara, 1988, s.120.

[7] Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", **Osmanlı**, c.III, Ed: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.279.

[8] Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. yılında Tanzimat**, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 235.

Tanzimat ile Kırım savaşı arası dönemde Osmanlı Devleti fabrikalaşma yönünde büyük bir gayret gösterdi. Bu dönemde çok sayıda fabrika ve imaalathane faaliyete başladı. Yapılan bu yatırımlar miktar , çeşit, planlama ve hammadde kaynaklarını kullanmaya yönelik alanlarda daha önceki dönemlerde yapılan yatırımların çok daha ilerisinde olmuştur. Bu ilk fabrikalaşma süreci başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen fabrikalar makine ve çalışanlarıyla bir tecrübe ve örnek olarak Türkiye Cumhuriyetine miras kalmıştır[9].

Çeşitli olumsuzluklara rağmen, 1843'ten itibaren hızlı bir fabrikalaşma hareketine girişildi. Avrupa'dan her türlü araç gereçle birlikte, mühendis, uzman ve teknisyenler getirildi. Yeni teknolojiyi öğrenmeleri için Avrupa'ya öğrenciler gönderildi. Bu işlerin mali finansmanı büyük ölçüde "*Hazine-i Hassa*" bütçesinden sağlandı. Yaklaşık 600 milyon kuruşluk bütçe gelirlerinin % 25'i fabrikalaşma hareketine ayrıldı. "*Fabrika-yı Hümayun*"denilen devlet fabrikalarından bir kısmı "Harbiye Nezareti" bünyesinde kurumlaşırken, bir kısmı da "*Hazine-i Hassa*" yönetime bağlandı. Fabrika-yı Hümayunlar arasındaki koordinenin sağlanması için bir nezaret oluşturuldu ve bu görevi genellikle Tophane-i Amire müşirleri üstlendi [10].

Bu kuruluşların belirlenen amaçları gerçekleştirebilmeleri için çeşitli teşvik edici düzenlemeler getirildi. Daha önce yapılmış olan ticaret anlaşmaları gereği devletin yerli üretime gümrük duvarlarını yükselterek koruma sağlaması mümkün değildi. Bu nedenle fabrikaların ülke içinde sağlanan bazı sübvansiyonlarla desteklenmesi yoluna gidildi. Sağlanan desteklerin en önemlisi fabrikaların üretimlerinin devlet tarafından öncelikle satın alınmasıydı. Ancak; bu sınırlı desteğin bile Avrupa'nın tepkisine neden olacağı endişesiyle uygulamanın büyük bir titizlilikle yürütülmesine dikkat edilmiştir. Devlet fabrikalarına sağlanan bir diğer önemli destek, 1851 yılında alınan bir kararla, bu kuruluşların gerek yurt dışından ve gerekse yurt içinden satın alacakları makine, araç ve hammaddelerin tüm gümrük ve vergilerden muaf tutulmaları yanında, ürettikleri malları

---

[9] Edward C.Clark," Osmanlı Sanayi Devrimi",**Osmanlılar ve Batı Teknolojisi**,Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul,1992, s.40,52.

[10] Martal, **a.g.m.**, s. 279,280.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

piyasada satmaları halinde de herhangi bir vergi ödememeleridir. Teşvik edici bir başka uygulama, fabrikalarda çalışan işçi ve ustalarla alakalıdır. Fabrikalarda çalışan işçilere ve ustalara askerlik kurası isabet etmesi halinde fabrika için gerekli olanların askerlikten muaf tutulması sağlanmıştır. Ayrıca fabrikalarda çalışan memur, usta ve işçiler verilen çeşitli nişanlarla da teşvik edilmişlerdir [11].

Belirtilen sanayileşme sürecinde, devlet ve özel sektör yatırımı olarak birçok üretim birimi ortaya çıkmakla birlikte, bunlardan bir kısmı bilgi ve deneyim yetersizliği, kötü işletmecilik, Avrupa mallarının rekabeti gibi nedenlerle kapanmak zorunda kaldı. Fabrikalaşma hareketinin bütçede oluşturduğu açıklar ve Kırım savaşının getirdiği yük devlet eliyle yapılan sanayileşmenin terk edilmesine neden oldu. Bundan sonra Osmanlı yönetimi, sanayileşme yolunda özel girişimlere destek vermeyi ve daha çok düzenleyici bir rol üstlenmeyi tercih etti.

Hazine-i Hassa yönetimi dışındaki fabrikalar ticarî pazar amacı olmayan ve ordu için üretim yapan kuruluşlardı. Çoğu, Osmanlıda eskiden beri var olan sanatların yeni tezgahlarla geliştirilerek sürdürüldüğü işletmelerdi. Ancak, bunlardan bir kısmı 20. yüzyılda gerçekleşen bazı büyük kuruluşların temelini oluşturdu [12].

Devlet, her zaman askerî üretim yapan işletmelere özel bir önem vermiştir. Zira, bu durum devletin hayatını idare ettirebilmesi için zorunlu bir uygulamadır. Bu dönemde askerî ihtiyaçları karşılamak amacıyla üretim yapan fabrikaların desteklenmesine devletçe özel bir önem verilmiştir. Basmahane, Feshane, İzmit Çuha, Zeytinburnu fabrikaları, Hereke fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura fabrikası ve Tophane fabrikası gibi fabrikalar çeşitli güçlüklerle karşılaşmakta ve ancak devlet yardımıyla ayakta kalabilmekteydiler. Bu bakımdan Babıali, 1850'li yılların sonuna doğru, sanayi programının büyük kısmını terk etmek zorunda kaldı [13].

1856 yılındaki Paris sergisinde teşhir edilen Osmanlı mallarının ait bulunduğu müesseselerin tetkikinden, 19'uncu asrın ortalarında mevcut devlet fabrikaları hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Sergiye katılmış

---

[11] Güran, **a.g.m.**, s. 238.
[12] Martal, **a.g.m.**, s. 281.
[13] Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s. 56 .

olan fabrikalar şunlardır; İzmit Çuha Fabrikası, İstanbul (Feshane) Fabrikası, Basmahane Fabrikası, Zeytinburnu Fabrikası, Hereke Fabrikası, Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası, Tophane Fabrikası ile Beykoz'da bulunan Cam ve Porselen Fabrikası [14].

Osmanlı sanayileşme sürecinde 1840 yılından Kırım savaşına kadar süren devlet yatırımlarının ağırlıkta olduğu dönem istenilen sonucu vermemiştir. Bu dönem kimilerine göre gelecek yıllardaki sanayileşme faaliyetlerine temel teşkil etmesi bakımından önemli görülmekle beraber kimilerine göre de devletin boşa zaman ve para harcadığı faaliyetler olarak değerlendirilmektedir. Devlet adamları, devlet eliyle fabrika kurma ve işletmenin zorluklarını bu dönemde idrak etmişler ve bundan sonraki süreçte daha çok organizatör görevini üslenmiştir. Bu ikinci sürece Islah-ı Sanayi Komisyonunun faaliyetleri yön vermiştir.

Islah-ı Sanayi Komisyonu, Tanzimat'tan sonra önemini kaybeden lonca ve gedik sisteminin sona ermesiyle, ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu arasındaki geçiş sürecinde, yerli sanayiyi korumaya ve geliştirmeye yönelik işlevi olan bir kurumdu. Kuruluş tarihi kesin olarak belirlenememekle beraber, komisyonu oluşturmak için eski Evkaf Nazırı Rıza Efendi'nin görevlendirildiği ve bu kurumun 1864 yılı ortalarında faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır [15]. Komisyonun görevleri arasında esnafı şirketler halinde birleştirmek, sergiler düzenleyerek sanayiyi desteklemek ve özendirmek, gümrük tarifelerini düzenlemek ve sanayi okulları açılmasını sağlamak sayılabilir. Islah-ı Sanayi Komisyonu, anılan faaliyetlerinden başka; fabrika ürünlerini ayırt etmek ve hileli mal sürümünü önlemek amacıyla çıkarılan, 1872 tarihli "*Alâmet-i Farika Nizamnamesi*" nin hazırlanması, yurt dışından getirilecek makine ve fabrika araçlarına 15 yıla varan gümrük muafiyeti sağlanması gibi konularda da önemli hizmetlerde bulundu [16].

---

[14] Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayiimiz", **Tanzimat'ın 100. Yıl dönümü münasebetiyle neşredilen kitaptan alınmış ayrı baskı**, MEV Maarif matbaası, İstanbul 1940, s. 13.

[15] Martal, **a.g.m.**, s. 282.

[16] Adnan Giz, "Islahı Sanayi Komisyonu", **İSOD**,sayı:33, İstanbul, 15 Kasım 1968, s. 17; Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", **İSOD**,sayı: 35, İstanbul, 15 Ocak 1969, s. 20,22; Martal, **a.g.m.**, s. 284.

Devlet, daha önceden olduğu gibi Kırım savaşı sonrası da askerî üretim yapan fabrikalara destek olmayı sürdürmüştür. Tophane-i Amire, Tersane ve Baruthanelerin mali finansmanı devletçe karşılanmıştır. Buna; Feshane, İzmit Çuha Fabrikası, Basmahane gibi giyim fabrikaları da dahildir. Feshane, 1865 yılında çıkan yangında tamamen yanmışsa da ve 1868 yılında yeniden inşa olunarak modern makine ve araçlarla donatılmıştır [17].

Islah-ı Sanayi Komisyonu, 10 Ağustos 1874 tarihiyle feshedildi. Yerine iki yıl sonra Ticaret ve Ziraat Meclisi kuruldu. Meclisin Sanayi ile ilgili görevleri arasında şunları saymak mümkündür [18]:

1. Mevcut sanayi mekteplerinin idaresi ve icap eden mahallerde yeniden tesisi ve vilayetlerde mevcut olan ıslahhanelerin yönetimi.

2. Emtia ve kumaşların imaline ait kaidelerle diğer her çeşit sınaî imalat nazariyelerinin ve makinelerle diğer alet ve edevatın inşasının ve sınaî hendese ilminin öğretilmesi için İstanbul'da bir mektep açılması.

3. Yerli sanayi için teşvik ve tedbirlerin düşünülmesi.

4. Sanayi sergilerinin açılması.

5. Ticaret ve Sanayi bankaları teşkili için çalışmaların yapılması.

6. Sanayi işçisine mahsus tasarruf sandıklarının teşkil ve yönetimi.

7. Sanayi fabrika ve makineleri ile diğer aletlerin icadında ve ıslahında veya başka memleketlerden ithal edilen bu gibi eşyaya imtiyaz ruhsatnamesi verilmesi için lâzım gelen mevzuatın yapılması.

8. Zenaat ve sanayi için istatistiklerin tanzim edilmesi.

9. Lazım gelen yerlerde zenaat ve sanayi erbabından seçilmiş ve fahri azadan müteşekkil birer müşavere cemiyetlerinin teşkil edilmesi.

10. Ticaret, Ziraat ve Sanayiye müteallik tesisatla, bunların işlerine ve diğer teferruatına şamil olabilecek tedbirlerin planlanması.

11. Ölçülerin kontrol edilmesi.

12. Esnaflık usulünü ticaret ve dahili sanayii tazyik etmeyecek bir şekle koyma imkanlarının araştırılması.

---

[17] Güran, **a.g.m.**, s. 242; Ömer Alageyik,"Türkiyede Mensucat SanayininTarihçesi", **İSOD**, Sayı:16, İstanbul, 15 Haziran 1967, s.9.
[18] Önsoy, **a.g.e.**, s. 44,45.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin büyük bir mağlubiyete uğraması, ordunun Rusya'nın ileride muhtemel tecavüzlerine karşı yeniden tensik ve ıslah edilmesini kaçınılmaz bir zaruret haline sokmaktaydı[19]. Bu nedenle II. Abdülhamit döneminde silahlı kuvvetlerin ihtiyacı için kurulmuş olan silah ve giyim fabrikaları geliştirildi [20].

II. Abdülhamit (1876-1909) dönemine kadar olan sanayi faaliyetlerini yukarıdaki şekilde özetlemek mümkündür. Devlet, sanayileşme yönünde çok azimli faaliyetlerde bulunmuş olmakla beraber tecrübesizlik, bilgisizlik sanayileşme faaliyetlerinin tam olarak idrak edilememesi ve bürokratik hatalar yüzünden birkaç fabrika dışında istediği sonuçları elde edememiştir.

II. Abdülhamit devrinde fabrikalaşma yönünde önemli gayretler görülmektedir. Özellikle askeri alanda dışa bağımlı olmak istemeyen devlet askeri fabrikaların geliştirilmesine özel bir önem vermiştir.

---

[19] Kemal Beydilli,"II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında",**Tarih Dergisi**,Sayı:XXXII,İstanbul, 1979, s.481; İlber ORTAYLI, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s.74 ; Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri (1835-1919)**, çev. Fahri Çeliker, ATASE Yayınları, Ankara, 1985, s.52.

[20] Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** , çev. Mehmet Harmancı, c. II, e yayınları, İstanbul, 1983, s. 281.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİLAH VE MÜHİMMAT FABRİKALARI

A. TOPHANE-İ AMİRE FABRİKALARI

1. ZEYTİNBURNU FABRİKASI

a. Kuruluşu

Tanzimat döneminde başlatılan sanayileşme hareketinin en önemli kurumlarından biri Zeytinburnu Demir Fabrikasıdır. Fabrikanın kuruluş çalışmaları amacıyla Ohannes Dadian Efendi Avrupa'da incelemelerde bulunmuştur. Bu araştırma sonucunda Londra'daki İngiliz mühendis William Frin ile anlaşmaya varılmıştır. Londra elçisi Ali Efendi ile Mühendis William Frin arasında yapılan mukaveleye göre fabrikanın tesis ve montaj işi Mühendis William tarafından yapılacaktır. Fabrikanın her bakımdan en iyi şekilde tesisi yapımcı tarafından taahhüt edilmiştir. Ayrıca fabrika parçalarının nakliyat sırasında deniz suyuna karşı dayanıklı olabilmesi için iki kat yağlı boya ile boyanıp kendir ile sarıldıktan sonra sandıklara konulması da taahhütler arasında idi. Bir başka taahhüt ise İstanbul'a bir çarkçının gönderilmesi idi [1].

Fabrika ekipmanlarının tedarikinde bu gelişmeler yaşanırken, fabrikanın kurulacağı yer konusu da önemli bir sorundu. Kuruluş yeri olarak önce İzmit düşünülmüş fakat daha sonra Zeytinburnu'nda tesisi uygun görülmüştür [2]. Devrinin mükemmel tesislerinden biri olan Zeytinburnu fabrikası inşaatının başlama tarihi tam olarak belli değildir. 14 Ocak 1846 tarihinde fabrika tam manasıyla bitirilememiş olmakla beraber izabe fırını inşa edilmiş ve Büyükada'dan getirilen demir cevherinin eritilmesine başlanılmıştır [3]. Burada demir boru, çelik ray, sapan, parçalar, üzengi, kilit, mızrak başları, top, kılıç, bıçak, ustura ve diğer dövme ve dökme parçaları istenilen mükemmellikte ve miktarda elde edilmekte idi.

Zeytinburnu fabrikası muhtemelen denize yakın bir şekilde kurulmuş olup fabrikanın kenar uzunluğu yaklaşık 200 metreydi. Tesisin, denize

---

[1] Mücteba İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", **Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildirileri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s.159.
[2] İlgürel, **a.g.m.**, s. 161,162.
[3] İlgürel, **a.g.m.**, s. 162.

doğru açık bir avlusu vardı, burada kömür ve demir getiren gemilerin mallarını boşaltması için birde rıhtım bulunuyordu. Dökümhane avlunun ortasında idi [4] Fabrika işçileri iki katlı 650 kadem boyunda barakalarda kalmakta idiler. Tesisin etrafı yaklaşık yarım mil uzunluğunda duvarlarla çevrili idi.[5] Zeytinburnu Demir fabrikasının ihtiyacı olan teknik elemanların yetiştirilmesi amacıyla fabrikaya bağlı bir sanayi mektebi kurulmuştur [6].

Zeytinburnu Demir Fabrikasının finansmanı Hazine-i Hassa tarafından sağlandı. Bu tesis için 50 milyon kuruşu aşan bir harcama yapıldı. Fabrika çeşitli aşama ve zorluklardan geçtikten sonra ancak tamamlanabildi. Zeytinburnu Demir Fabrikası, 1848 yılında Hazine-i Hassa yönetiminden alınarak Tophane-i Amire idaresine devredildi. Yapılan bu idarî değişiklikten sonra fabrikanın yarım kalan inşaatının bitirilmesine çalışıldı. Bu amaçla, Belçika'dan uzmanlar getirildi. Karabet Kalfa'ya geniş yetkiler verilerek bu işle görevlendirildi [7]. Zeytinburnu Demir Fabrikası, 1860'lı yıllarda "*Tüfekhane-i Amire'ye*" bağlandı. Bundan sonra imalat ordu ihtiyaçlarına yönelik üretimle sınırlı kaldı.

b. İmalatı

Zeytinburnu Demir Fabrikası imalatı için gerekli olan ham madde ve enerji ülke içinden karşılanıyordu. Üretim için gerekli olan demir cevheri Büyükada'da bulunan demir madeninden temin edilirken, kömür ise; Ereğli'de bulunan Taş Kömürü madeni ve Silivri havalisinden sağlanacak olan meşe kömürü ile karşılanacaktı [8]. Fabrikaya; Sofya, Samako, Köstendil gibi demir çıkarılan yörelerden de demir cevheri sağlanmaya çalışılmıştır [9].

Zeytinburnu Demir Fabrikası çok amaçlı bir sanayi kuruluşuydu. Fabrikanın imal ettiği ilk eşyalar arasında demir boru, çelik ray, saban, tüfek çakmakları, üzengi, kilit, mızrak başları, top, kılıç, bıçak, ustura ve diğer dövme ve dökme parçalarını saymak mümkündür. Fabrikada özel sipariş

---

[4] Müller- Wiener, **a.g.m.**, s. 78.
[5] Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 40 .
[6] Clark, **a.g.m.**, s. 40; Müller - Wiener, **a.g.m.**, s. 78; Önsoy, **a.g.e.**, s. 52; Giz,"İstanbul'da İlk Sanayii .....", s. 20.
[7] Martal, **a.g.m.** , s. 281.
[8] İlgürel, **a.g.m.** , s. 161,162.
[9] Martal, **a.g.m.** , s.281.

üzerine de üretim yapılmaktaydı. Nitekim, 1849 yılında İstanbul sokaklarının havagazı ile aydınlatılmasına karar verilince, ihtiyaç duyulan demir direkleri bu fabrikaca üretilmiştir.

Zeytinburnu Demir Fabrikası, Avrupa ülkelerini derinden sarsan 1848 ihtilalinden olumsuz olarak etkilendi. Zira, fabrika Avrupalı usta ve uzmanların elinde olmanın yanında Avrupa ile ticarî ilişkiler içindeydi. Bu yüzden, Avrupa'da meydana gelen bu olayların, zaten coğrafî olarak bu kıtanın içinde yer alan Osmanlı Devletini de etkilemesi gayet doğaldır. Fabrika, ihtilalin sonrasında faaliyetine zorlukla başlamakla beraber daha sonra verimliliğini arttırdı. Bundan sonra verimli bir işletme olan bu tesiste buhar makineleri, pompalar ve küçük işletmelere lazım olan makineler üretiliyordu. Fabrikada, 1850'li yıllarda, silah üretimine ağırlık verilmeye başlandı [10].

Zeytinburnu Demir Fabrikası üretim yelpazesini ilerleyen yıllarla birlikte giderek daralttı. Fabrika, ilk başlarda demir sanayi tesisi iken zamanla silah ve mühimmat fabrikası haline dönüştü. Fabrika yönetiminin askerî kuruluşlara devri bu süreci hızlandırdı.

c. II. Abdülhamit Döneminde Yapılan Çalışmalar

Tophane-i Amire Müşiriyetine bağlı fabrikalardan biri olan Zeytinburnu Demir Fabrikasının, II. Abdülhamit zamanında yapmış olduğu üretimin hemen hemen tamamını silah ve mühimmat oluşturmaktaydı. Fabrikada değişik ebat ve çeşitte şarapnel, dane, kovan, obüs ve top namlusu, kama ve kasaturalar, kılıçlar ile top tekerleklerine mahsus başlıklar ve makineli tüfek parçaları üretilmekteydi [11].

Zeytinburnu fabrikasında üretimin daha da fazlalaştırılması ve çeşitlendirilmesi maksadıyla fabrika yönetiminin yüksek rütbeli subaylara

---

[10] Müller-Wiener, a.g.m., s.78.

[11] BOA, Y. Mtv. Nr.267/137: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (05.11.1904); BOA, Y. Mtv. Nr. 279/135: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (20.10.1905); BOA, Y. Mtv. Nr. 307/99: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (20.03.1908).

devrine gidildi. Bu amaçla, Ferik Selim ve Hüseyin Paşalardan birinin fabrikanın başına atanması istenilmiştir [12].

II. Abdülhamit zamanında, Zeytinburnu fabrikasında, çeşitli yenileme ve değişiklikler olmuştur. Bunların başında, fabrika içinde bulunan Büyük Fişekhanenin istenilen düzeyde üretim yapabilmesi için destek yapılması gelmektedir. Büyük Fişekhanede, 25 Mayıs 1882 tarihi itibariyle, günlük 300.000 adet fişeğin imali mümkün olmakla beraber, gerek ham madde tedarikinde karşılaşılan sorunlar ve gerekse amele ücretlerinin ödenmesinde çekilen sıkıntılardan dolayı bu miktarda bir üretime ulaşılamamıştır. Üretimin belirtilen düzeye çıkabilmesi için günlük 5202 okka bakır ile 11.000 okka kurşuna ihtiyaç duyulmaktaydı. Tophane-i Amire Müşiriyeti, bakır ile kurşunun, Maden-i Hümayun hasılatından ve günlük üretim için ihtiyaç duyulan 300 liranın da Maliye hazinesinden aktarılmasını talep etmiştir [13].

Amerika'dan ithal edilen Martini Henri ve Winchester marka tüfek ve tabancaların fişek ihtiyacını karşılamak amacıyla 52.250 İngiliz sterlini karşılığında en son teknoloji ile üretilmiş makine takımı ithal edilmiştir. Bu makineler 300 bin fişek üretim kapasitesine sahipti. Bu 100 bin kapasiteli makinenin Zeytinburnu fabrikasına monte edilmesi karalaştırılmıştı. 200 bin kapasiteli makinenin ise İzmit veya Malatya'da tesis edilecek fabrikaya monte edilmesi düşünülmekteydi [14].

Bu dönemde Tophane-i Amire Tüfekhanesi ile Zeytinburnu fabrikası fişekhanesinin yenilenme çalışması doğrultusunda Fransa'dan bir mühendis getirilmiştir. Fransız mühendisin böyle bir göreve getirilmesi Alman Mavzer Silah fabrikası ile Karlsruhe fişek fabrikası yetkililerinin tepkisine sebebiyet vermiştir. Almanlar itirazlarının temel nedeni olarak, Osmanlı Devleti tarafından Alman fabrikalarına sipariş edilen silah ve mühimmatın Alman ordularında kullanılanlarla aynı olması yüzünden başka bir devlete, özelliklede Fransızlara, gösterilmesinin sakıncası belirtilmiştir. Osmanlı Devleti tarafından verilen cevapta sipariş edilen silahların, iddia edildiği gibi, Alman ordusundakiyle aynı olmadığı, yine Almanya'dan gelecek olan

[12] BOA, **Y. Mtv.** Nr.6/24: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (27.04.1881).
[13] BOA, **Y. Mtv.** Nr.9/28: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (25.05.1882).
[14] BOA, **Y. Mtv.** Nr.2/27: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (03.01.1880).

650 milyon fişeğin ve Alman barutunun teslim edilene kadar kimseye gösterilmeyeceği bu nedenle de endişeye mahal olmadığı ayrıca devletin istediği memuru istihdam etme yetkisine sahip olduğu belirtilmiştir [15]. Aynı belgelerde istihdam edilmesi düşünülen Fransız mühendis Bertiye'nin alanındaki bilgisinin iyi olduğu, Martini Henri tüfeklerinin yeni şekle dönüştürülmesi işini de ancak onun yapabileceği ifade edilmiştir.

Zeytinburnu fişekhanesinde yapılan yenileme çalışmaları sonucu fabrikadaki fişek üretim kapasitesi artmıştır. Nitekim 03.05.1897 tarihi itibariyle bir günlük üretim kapasitesi 222 sandık (222.000 adet) fişeğe ulaşmıştır [16].

Fişek fabrikalarındaki üretim faaliyeti ithal edilen silahların markasına göre değişim göstermekteydi. Örneğin, askerî birlikler Alman Mavzer tüfekleriyle techiz edilince fişek üretim merkezleri Mavzer tüfeklerine uygun fişek üretimine hazır hale getirilmekteydi. II. Abdülhamit zamanında Zeytinburnu fabrikasına yeni eklemeler de yapılmıştır. Mavzer fişek imalathanesi buna bir örnektir. İmalathane binasının üç ay içinde bitirilip içerisinin hazır bulunan makine ve tezgahlarla donatılması ve yabancı ustalar gözetiminde bir an önce deneme üretimine başlanılması istenilmekteydi. Burada yıllık 20 milyon fişek üretimi planlanmaktaydı. Ön görülen günlük üretim ise 100 bin fişek idi. Bu sayede Avrupa fiyatına göre yüzde on beş kâr sağlanmış olacaktı [17].

Devletin fişek imal işini yabancı şirketlere tevdi ettiği de oluyordu. Örnek olarak Karlsruhe fişek fabrikasında üretilecek 100 milyon Mavzer fişeğinden başka Zeytinburnu Mavzer Fişek imalathanesinde 50 milyon Mavzer fişeğinin Almanlar tarafından üretilmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Krupp Fabrikası vekili Huber ile anlaşmaya varılmıştır. Anlaşmaya konulan beşinci madde gereğince ihtiyaç duyulan makine ve aletlerin Almanlar tarafından yerine konarak işletilmesi ve sonunda hükümete teslim

---

[15] BOA, **Y. Mtv.** Nr.64/41: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (09.07.1892); BOA, **Y. Mtv.** Nr.64/105: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (20.07.1892); BOA, **Y. Mtv.** Nr.65/32: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (31.07.1892).

[16] BOA, **Y. Mtv.** Nr.156/8: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (03.05.1897).

[17] BOA, **Y. Mtv.** Nr. 205/144: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (22.08.1900); **Askeri Fabrikalar Tarihçesi (İmparatorluk Devri)**, Askeri Fabrikalar Basımevi, Ankara, 1940, s.22,23.

edilmesi kararlaştırılmıştır. Anlaşmanın bu maddesinin takibine hükümet tarafından özen gösterilmiştir [18].

Fişekhanenin günlük 200.000 fişek imal edebilecek seviyeye ulaşabilmesi için 50.000 lira gibi bir masrafa gerek duyulmuş ve bu işi Techizat-ı Askeriye Nezareti üstlenmiştir. Nezaretce fişek üretimi için gerekli mühendis ve ustaların Kralsruhe Fişek fabrikasından getirilmesi düşünülmüştür. Yukarıda belirtilen masraf doğrultusunda 50 milyon fişek üretimi planlanmış olup, bu esnada da yerli elemanların ustalık kazanarak Mavzer fişeğini kendi kendilerine yapabilecek duruma gelmeleri sağlanacaktı. Bu konuda verilen iradede fişek üretimi işinde miktar belirleme de acele edilmemesi buna mukabil yabancı mühendis ve ustaların bir an önce getirilip imalata başlanılması istenilmekteydi [19].

Zeytinburnu fabrikasında bulunan fişek imalathanelerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar devam etmiş, bu doğrultuda Alman silah firmaları, özellikle de Krupp Fabrikası ile yoğun bir temasa geçilmişti. Devlet, bu konudaki masrafları genellikle Maliye hazinesinden, hurda silah ve mühimmat satışı ile Tesisat-ı Askeriye Sandığından sağlamıştır.

Silah imalat işinde Alman fabrikalarına rakip olan firmalar da bulunmakta idi. İngiliz, Amerikan ve Fransız firmalarının yanında Avusturya-Macaristan İmparatorluğunda bulunan silah fabrikalarından da teklifler gelmiştir. Bu, meyanda, Budapeşte'de bulunan Manfre Devays (?) fişek fabrikasının Zeytinburnu fişek fabrikasının günlük 200.000 fişek imali projesine yapmış olduğu talep ilginçtir. Bu fabrikanın Almanya ve Avusturya'daki diğer fabrikaların aksine kendilerine mahsus Bakır ve Nikel dökümhaneleri ile bu maddeleri işleyen imalathaneleri bulunmakta idi. Diğer fişek fabrikaları böyle tesisleri olmadığından, bu maddeleri dışarıdan almakta ve imalat fiyatları yükselmekte idi. Manfre Devays (?) isimli bu şirket kendi tekliflerinin kabul olunması karşılığında %15 daha ucuz bir fiyat önermiştir. Hatta, Karlsruhe Fişek fabrikasına sipariş edilen yüz milyon fişeğin kendi fabrikalarına ihale olunması halinde Zeytinburnu fabrikasının ıslahını ve istihdam olunacak personelin altı aydan bir yıla kadar Budapeşte'de ücretsiz eğitimini üstleneceği taahhüt etmiştir. Zamanın

[18] BOA, **Y. Mtv.** Nr.230/27: Techizat-ı Askeriye Nezaretinin Tezkiresi (15.05.1902).
[19] BOA, **Y. Mtv.** Nr.277/80: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (21.08.1905).

entegre tesislerinden biri olan bu fabrikada 3500 işçi çalışmakta olup günlük 750 bin fişek üretilebilmekteydi. Manfre Devays (?) şirketine fişek siparişinde bulunan devletler arasında Rusya'da bulunmaktaydı. Bu şirketin teklifinin kabul edilmediği daha sonraki belgelerde Almanların tercih edilmesinden anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz bu kararın alınmasında Almanların Türk Dış politikasındaki önceliği ve Alman askeri uzmanlarının Türkiye'deki etkisi önemli rol oynamıştır [20].

II. Abdülhamit döneminde Zeytinburnu fabrikasında bulunan fişekhanelerin yanında Güllehanenin yenilenmesi için de çalışmalar yapılmıştır. Güllehane'de yapılan yenilik çalışmaları şarapnel üretimini arttırmaya yöneliktir. Güllehaneyi yenileme çalışmaları doğrultusunda Almanya'nın Düsseldorf şehrinde bulunan Erhard Fabrikası ile işbirliğine gidilmiştir. Güllehanedeki günlük şarapnel imalatını 200 adede çıkarmak amacıyla Erhard Fabrikasında Pres ve Torna tezgahları ve Top namlularını delmeye mahsus ekipman ile bu makinelerin çalışmaları için gerekli olan buhar makinesi ve nikelli çelik imal edebilecek kapasitede 8 tonluk çelik fırını alınması için kontrat yapılmıştır. Anlaşmanın bedeli 39.500 Osmanlı lirasıdır [21]. Devlet bu parayı ödemekte sıkıntıyla karşılaşmıştır. Bu paranın Tesisat-ı Askeriye Sandığından verilmesi kararlaştırılmış ise de sandıkta para bulunmadığından anlaşma bedelinin ilk taksiti olan 12.260 lira Martini Henri fişeği üretimi için Tophaneye verilen paradan, ikinci taksitin ise Ziraat Bankası aracılığıyla verilmesi kararlaştırılmıştır. Üçüncü taksit bedelinin ise Tophane ve Zeytinburnu fabrikalarında kırdırılmış tunç parçalarının müzayedesinden elde edilecek paradan ödenmesi düşünülmüştür. Zeytinburnu fabrikası çeşitli çap ve türde silah ve mühimmat üretmekte idi. Aşağıdaki tabloda fabrikanın üretmiş olduğu eşyalar ve miktarları bulunmaktadır (Tablo I) [22].

---

[20] BOA, **Y. Mtv.** Nr.286/111: Viyana Ateşe Militerliğinin Tezkiresi (06.05.1906).
[21] BOA, **Y. Mtv.** Nr.191/71: Tophane Müşiriyetinin Tezkiresi (22.06.1899).
[22] BOA, **Y. Mtv.** Nr.205/87: Tophane Müşiriyetinin Tezkiresi (11.08.1900); BOA, **Y. Mtv.** Nr.267/137: Tophane Müşiriyetinin Tezkiresi (03.11.1904); BOA, **Y. Mtv.** Nr.279/135: Tophane Müşiriyetinin Tezkiresi (19.10.1905); BOA, **Y. Mtv.** Nr.307/99: Tophane Müşiriyetinin Tezkiresi (19.03.1908).

Tablo I.

Kıyye	Üretilen Madde
	27 Ekim 1904 – 02 Kasım 1904
255	8,7 cm'lik çelik şarapnel
4	12 cm'lik obüs namlu taslağı
40	Kılıç
14	Testereli topçu kaması
8 (Takım)	Makineli tüfeklere mahsus teferruatlı top ve kundak semeresi
2	Mavzer kasaturası
	12 Ekim 1905 – 18 Ekim 1905
1050	7,5 cm'lik milsiz dane
320	7,5 cm'lik çelik şarapnel
45	Kılıç
24	Topçu kaması
1	7,5 cm'lik seri ateşli çelik çaket (?) taslağı
1	7,5 cm'lik seri ateşli top namlusu taslağı
	12 Mart 1908 – 18 Mart 1908
25	Süvari kılıcı (tamir)
5	Topçu neferat kılıcı (tamir)
180	7,5 cm'lik çelik şarapnel kovanı
13	8,7 cm'lik Nuhas tekerlek başlığı
10	Süvari kılıcı (müceddet)

Netice itibariyle, fabrikalaşma sürecinin en önemli yatırımlarından biri olan Zeytinburnu Demir fabrikası ilerleyen zamanla beraber silah ve mühimmat fabrikası haline dönüşmüştür. Fabrikaya II. Abdülhamit döneminde önemli miktarda makine alımı yapılmıştır. Zeytinburnu fabrikası önemli mali sıkıntılarla karşılaşmıştır. Bu sıkıntıların başında hammadde ve işçi ücretlerinin ödenmesi sorunu gelmekte idi. Bütün bu zorluklara rağmen devlet, fabrikanın hayatını idame ettirmesi için gereken desteği sağlamaktan kaçınmamıştır.

2. BARUTHANE-İ AMİRE

a. Osmanlı Devletinde Baruthaneler

Baruthaneleri zamanın barut üretim ve depolama yerleri olarak belirtmek icap eder. Osmanlı Devleti, ülkenin birçok merkezinde baruthane kurmuştur. Baruthane bulunan şehirler sırasıyla Belgrad, İzmir, Budin, Temeşvar, Selanik, Gelibolu, Bağdat ve İstanbul idi. İstanbul'da beş ayrı yerde baruthane kurulmuştur. İstanbul baruthaneleri kuruluş sırasına göre Atmeydanı, Kâğıthane, Şehremini, Bakırköy ve Azadlı baruthanelerinden oluşmaktaydı. İstanbul'da küçük çapta olmak üzere Yeniçerilere ait Yeniodalar içinde ve Unkapanı'nda Tüfekhane'de barut imalathaneleri bulunmaktaydı.[23]

İstanbul baruthaneleri olarak adlandırdığımız baruthanelerden ilki olan Atmeydanı baruthanesinin kuruluş tarihi tam olarak belli olmamakla beraber Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar inmek mümkündür. Atmeydanı'nda Güngörmez Tekkesi civarında kurulan bu baruthane isabet eden yıldırım sonucu infilak etmiştir. Diğer bir baruthane olan Kağıthane baruthanesi, II. Bayezit zamanında ahşap olarak yapılmış Kanuni zamanında kargire çevrilmiştir. Şehremini baruthanesi ise donanmanın ihtiyaç duyduğu barutu imal etmek amacıyla IV. Mehmet zamanında kurulmuştur. Bu baruthane 1698 yılında çıkan bir yangın sonucu infilak etmiş ve etrafına büyük zarar vermiştir [24].

Şehir içinde Baruthane bulunmasının mahsurları Atmeydanı ve Şehremini baruthanelerinin infilakı sonucu görüldüğünden yeni baruthanenin şehrin dışında bir yerde kurulması düşünülmüştür. Yer olarak ise Bakırköy'de bulunan İskender Çelebi bahçesi seçilmiştir. Bakırköy baruthanesi inşaatı 1698'de başlamıştır. Bakırköy baruthanesi yaklaşık 17.000 esedi kuruşa mal olmuştur. Baruthane, 1726 yılında yanmış ancak tekrar inşa edilmiştir [25].

---

[23] Semavi Eyice, "Baruthane", **DİA**, c.V, İstanbul, 1992, s. 94; Mübahat Kütükoğlu, "Baruthane-i Amire", **DİA**, c.V, İstanbul, 1992, s. 96; Gani Özden, "Osmanlı İmparatorluğu Silahlı Kuvvetlerinin Harp Sanayi Tesisleri", **Askeri Tarih Bülteni**, sayı:22, Ankara, Şubat 1987, s. 59.

[24] Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", **İstanbul Enstitüsü Dergisi II**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1956, s.121; Eyice, **a.g.m.**, s. 95.

[25] Erdoğan, **a.g.m.**, s.123,124.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İstanbul Baruthanelerinin sonuncusu olan Azadlı baruthanesi III. Selim zamanında Küçükçekmece bölgesinde inşa edilmiştir. Bu baruthane İngiliz ve Felemenk tarzı barut üretmek amacıyla yapılmıştır. Azadlı baruthanesi, devletin önemli tesislerinden biri olarak devamlı bir bakım ve yenileme ile karşı karşıya kalmıştır. Baruthanenin içinde bir çuha imalathanesi de bulunmakta idi. Çuha hammaddesi olan yapağı Terkos, Çatalca, Silivri, Büyükçekmece ve Küçükçekmece kazalarından sağlanmakta idi [26].

Azadlı baruthanesinin karşısında bulunan iki önemli problemlerden biri barut hammaddesi gühercilenin temini diğeri ise barut imali için gerekli suyun baruthaneye getirilmesi idi. Esasında bu iki önemli sorun Osmanlı devletindeki bütün barut fabrikalarının ana sorunu idi. Bakırköy baruthanesi güherçile hammaddesini Karaman ve Anadolu eyaletlerinde bulunan bir takım kasabalardan temin etmesine karşılık Azadlı baruthanesi aynı maddeyi Rumeli bölgesindeki Rusçuk, Tırnova, Ziştovi, Filibe, Tatarpazarı, Karlova, Üsküp, Koçana, Serez, Selanik ve sair yerlerden satın almakta idi [27].

Azadlı baruthanesi 1877 yılında kadar faaliyetini devam ettirmiştir. Lakin 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanmış, Ruslar Yeşilköy'e kadar ilerlemişlerdir. Bu sırada Azadlı baruthanesi Rus askerleri tarafından tahrip edilerek bir daha kullanılamaz hale getirilmiştir [28].

b. Baruthane-i Amire Teşkilatı

Baruthaneler, ilk zamanlar Cephane-yi Amire'ye bağlı olarak birer nazır tarafından idare edilirken III. Selim devrinde hepsi İstanbul Baruthanesi Nazırına bağlanmış ve diğerleri birer vekille idare olunmuştur. 1835'te Baruthane, Mühimmat-ı Harbiye Nezaretine bağlanınca başına bir müdür getirilmiştir [29].

---

[26] Erdoğan, a.g.m., s.133.
[27] Erdoğan, a.g.m., s.132.
[28] Erdoğan, a.g.m., s.138.
[29] Kütükoğlu, a.g.m., s. 97.

Baruthanedeki işçilerin amiri, barut yapımından sorumlu olan Barutçubaşıdır. Emrinde üç bölük başı ile on beş nefer bulunan Başbölükçübaşı işçilerin denetleyicisi idi. 1831'de bu memuriyetin adı Kahyalığa dönüştürülmüş, 1840'ta ise Kahya-yı Evvelle birlikte sayıları yediye yükseltilmişti. Bunların her biri vapur, sergi ve soba, kalhane, kalburhane, silindirhane, dibek çarhları gibi ayrı bir bölümün sorumlusuydu. Diğer görevliler baş mülazım, marangoz, kükürtçü, kömürcü ve mükerrerci idi; en altta da işçiler bulunuyordu. Baruthaneye girip çıkan her türlü maddenin kaydı, maaş hesapları ve devir teslim muamelelerini ruznamçeci bakardı. Bu memuriyette 1253'te (1837-1838) Mühimmat-ı Harbiye Ruznamçeciliği ile birleştirildi [30]. Baruthane-i Amire, daha sonra Tophane-i Amire Müşiriyetinin idaresine verilmiştir.

c. Baruthane-i Amire'deki İşçilerin Görevleri

Baruthane'deki işçiler yaptıkları işlere göre birkaç gruptan oluşmakta idi. Güherçile ve kömürü çarkhanede işleyen çarkçılar, barutu kurutmakla görevli sergiciler, güherçileyi eritip barut yapımında kullanılabilir hale getiren kalcılar ve silindirci, tekneci, keskici,kalburcu, elekçi v.b yaptıkları işe göre adlandırılmış olan diğer görevliler de bulunmakta idi. Baruthanede, modern tekniklerin uygulanmasından önce barut yapımı için çarhların döndürülmesi hayvan gücüne dayandığından, hayvanların bakımıyla uğraşan bir de seyisler grubu vardı. Yine Baruthane-i Amire'de çalışanların maaş ve tayinat ücretleri Tanzimata kadar ocaklık olarak tahsis edilen İstanbul cizyesinden üç ayda bir ödenirken bu tarihten sonra tayinat kaldırılmış, ancak maaşlarına zam yapılmıştır [31].

d. II. Abdülhamit Döneminde Baruthane-i Amire

II. Abdülhamit döneminde Askeri sanayi alanında yapılan çalışmalar Baruthane-i Amire'ye de yansımıştır. Bu dönemde Baruthane-i Amire'ye

---

[30] Kütükoğlu, a.g.m., s. 97.
[31] Kütükoğlu, a.g.m., s. 97,98.

yeni alet ve makine alımının yanında, Dumansız Barut fabrikası gibi, imalathaneler de açılmıştır.

Baruthane-i Amire binaları 1886 tarihinde yanmıştır. Yanan binaların yeniden inşası ve dönemin Avrupa baruthanelerinde kullanılan en son teknololojiye uygun tablalarla donatılması için çalışmalar başlatıldı. Bu amaçla, 183.000 kuruş harcanarak, barakalar ile acil olarak yapılması gereken tamiratlar yapılmıştır. Yine aynı dönemde, Almanya'dan seri ateşli Mavzer tüfeklerinin alınması kararlaştırıldı. Almanya'dan satın alınan Mavzer fişekleri için baruthanede imal edilen barutun, yapılan incelemeler sonucu, Rotweil fabrikasında imal edilen barut kalitesinde olmadığı ortaya çıkmıştı. İhtiyaç duyulan barutun yurt içinde üretilebilmesi için Avrupa'da yeni icat edilen alet ve makinelerin alınması gerekmiştir. Gerekli olan makinelerin alınması yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Avrupa'dan satın alınan tablalar, makineler ile kazana 1.100.000 kuruş (200.000 Mark), kömür silindirine 150.000 kuruş (27.500 Mark) olmak üzere toplam 1.250.000 kuruşluk bir tahsisat gerekmekteydi. Ancak, bu paranın 1.100.000 kuruşluk kısmı Maliye Nezareti tarafından ödenemeyince ihtiyaç duyulan alet ve makineler sipariş edilememişti. Söz konusu paranın Zeytinburnu fabrikası, Kırkağaç fişekhanesi ve İstanbul baruthanesi ambarlarında terk edilmiş olarak bulunan mühimmat ile eşyanın satılmasından elde edilecek 900.000 kuruş ile karşılanması yoluna gidilmiştir. İhtiyaç duyulan 1.250.000 kuruştan 900.000 kuruşun çıkarılması sonucu kalan 350.000 kuruşun ise Maliye Nezareti tarafından ödenmesi Tophane Müşiriyeti tarafından istenmiştir [32].

Babıali, barut ihtiyacını karşılamak amacıyla, Türk uzmanlarının bilgilerini üretime dönüştürülmesi için teşvik edici tedbirler almıştır. Örneğin, Erkan-ı Harbiye Mirlivası İzzet Paşanın Mavzer tüfeklerine uygun olarak imal ettiği barutun deneme çalışmalarına verilen destek ve sağlanan imkanları belirtmek gerekir. Bu amaçla, Baruthanede özel bir yer tahsis edilmiş buraya gerekli alet ve edavatın Zeytinburnu fabrikasından sağlanması istenmiştir. Tahsis edilen alet ve eşyalar arasında yüzden fazla

[32] BOA, **Y. Mtv.** Nr.35/1: Tophane-i Amire Müşiriyetine Ait Tezkire sureti (09.09.1888).

boş kovan, Küçük Mavzer tüfeği, kurşun namlusu ile son model bir fonograf aleti bulunmaktaydı [33].

Tophane fabrikaları, Baruthanede dahil, devlet açısından kâr amacı güdülerek kurulmuş işletmeler değillerdir. Nitekim, 03.03.1902 tarihi itibariyle, fabrikaların ücretlerinin ve masraflarının tamamı denkleştirilememiş amele vesaireye olan borcun miktarı 90.693 liraya ulaşmıştır. Aynı belgede Tophane-i Amire'nin barut gelirlerinin Bahriye dairesinin köprü geliri gibi olmadığı, Bahriye dairesinin köprünün sadece varidatını topladığını masrafına karışmadığını hatta Maliye'nin 40.000 lira ve fazlasını karşıladığı ifade edilirken, Tophane varidatından olan barutun ise imali için zaruri olan masrafın Tophane-i Amirece karşılandığı ve başka bir yerden herhangi bir talepte bulunulmadığı belirtilmektedir [34].

Yine aynı vesikada, Tophane-i Amire'den satılmakta olan eşyanın üç senelik miktarı 4.193.527 kuruş olup bu paraları Tophane-i Amire fabrikalarının zorunlu ihtiyaç ve masraflarına harcandığı belirtilmektedir. Eşya satışından elde edilen yukarıdaki parada, baruthanede imal olunan av ve taş barutlarının üç senelik satışından elde edilen miktarı ise 2.848.348 kuruş olup hammadde olarak kullanılan güherçile, kükürt ve söğüt çubuğu parası ile amele vesaireye harcanan üç senelik masraf ise 2.248.580 kuruştur. Gelir ve gider arasındaki fark 599.768 kuruşa tekabül etmekte olup, bu miktarlardan bayilere öşür nispetinde verilen miktar düşürüldüğünde fark 5000 liraya düşmektedir [35].

da. Güherçile Temini

Güherçile, barut üretimi için ihtiyaç duyulan maddelerin başında gelmekteydi. Barut hammaddesi olan güherçilenin temini baruthaneler açısından en önemli bir sorun olarak göze çarpmaktadır. Güherçilenin temini noktasında Baruthane-i Amire çeşitli zorluklarla karşılaşmakta idi. Bu maddenin istenilen nispet ve nitelikte temin edilememesi barut imalatını sekteye uğratıyordu. İstanbul baruthanesi için gerekli olan güherçile

---

[33] BOA, **Y. Mtv.** Nr.73/85: Hassa Ordusu Müşiriyetinin Tezkiresi (01.01.1893); BOA,**Y. Mtv.** Nr.73/144: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (09.01.1893).
[34] BOA, **Y. Mtv.** Nr.226/115: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (03.03.1902).
[35] BAO, **Y. Mtv.** Nr.226/115.

hammaddesi umumiyetle Anadolu ve Karaman eyaletlerine bağlı muhtelif kasabalardan getiriliyordu. Burada İzmir ve Aydın havalisi ile Konya, Akşehir, Ilgın, Karapınar, Bozkır, Kilisehisar, Niğde, Eskiil, Aksaray ve Kayseri bölgelerinin adlarını sayabiliriz. Küçükçekmece'de bulunan Azadlı baruthanesinin ihtiyacı olan Güherçile ise Rusçuk, Tırnova, Ziştovi, Filibe, Tatarpazarı, Karlova, Üsküp, Koçana, Serez, Selanik ve havalisinden sağlanmaktaydı [36].

Güherçile üretiminde en önemli merkezler Konya ve Kayseri'de bulunan güherçile kalhaneleridir. Bu kalhanelerin inşa tarihleri pek belli olmamakla beraber Bakırköy baruthanesi ile beraber yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kalhaneler Müşir Halil Paşa dönemine kadar Ermeniler tarafından idare edilirken bu dönemden sonra Tophane-i Amire Müşiriyetince idare edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde güherçile kalhaneleri mali zorluklar içindeydi. Devlet, fabrika tahsisatlarını zamanında ve tam olarak ödeyememekteydi. Bu durum ihtiyaç duyulan güherçile üretimini olduğu kadar İstanbul'a getirilmesini de imkansız hale getirmekteydi. Ayrıca, tahsisatların ödenmemesi, güherçile üreten "Çorakçı" esnafının giderek yoksullaşmasına neden olmaktaydı. Alacaklı olan üretici, bu yüzden fabrikaların ihtiyacı olan güherçileyi vermemekteydi. Halk, daha önceden fabrikaya satmış oldukları güherçilenin karşılığını alamadığından mağdur olmuş ve bir çoğu han ve kahve köşelerine çekilmiştir. Üreticinin fabrikaya güherçile vermemeye devam etmesi halinde fabrika üretime ara vermek zorunda kalacaktı. Bu durumda, devletin barut üretimi için ihtiyaç duyduğu güherçileyi dışarıdan ithal etmesi gibi son derece riskli bir durumun ortaya çıkacağı uyarısında bulunulmaktadır. Yine, av ve taş barutlarının da yurt dışından getirilmesi zorunluluğunun doğacağı ifade edilmektedir. Böyle bir durumun ülke menfaatleri açısından son derece sakıncalı olduğu eğer önlem alınmazsa ciddi sorunları beraberinde getireceği belirtilmektedir. Fabrikalara ait olan tahsisatların verilmesi halinde güherçile üretiminde ortaya çıkan sıkıntı ortadan kalkacaktı [37]. Yine, parasızlıktan dolayı halkın elindeki güherçilenin satın alınamaması

---

[36] Erdoğan, **a.g.m.** ,s.126.

[37] BOA, **Y. Mtv.** Nr.62/127: Tophane-i Amire Meclisi Harbiye Dairesinin Tezkiresi (26.05.1892); BOA, **Y. Mtv.** Nr.83/126: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (24.09.1893); **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, s. 55,57.

durumunda ülke içinde kaçak barut yapımının artması gibi bir tehlikenin de ortaya çıkacağı belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti, prensip olarak memlekete yabancı barut ve ateşli maddelerin girmesini yasaklamış olduğundan Baruthane-i Amire yurda sokulması yasak olan ve aynı zamanda ihtiyaç duyulan bu maddeleri üretmekle yükümlüydü. Taşra güherçile fabrikalarından güherçile gelmemesinden dolayı baruthanenin bu görevi yerine getirmekte zorlandığı ve hatta ileride bunu yerine getiremeyeceği belirtilmekte olup buna binaen; ahaliden güherçile satın alınması için Konya Güherçile fabrikası Müdürlüğüne 150.000 kuruşluk bir tahsisat ayrılması istenilmiştir [38]. Konya ve Kayseri Güherçile fabrikalarının daha sonraları da tahsisat sorunları çektiği görülmektedir. Bu fabrikalarda var olan tahsisat sıkıntısının yanında ellerine geçen sınırlı miktardaki parayı da Çorakçı esnafına düzenli ve adil bir şekilde dağıtamadıkları belirtilmektedir [39]. Kara barut hammaddesi olan Güherçileye olan talep dumansız barut kullanımının yaygınlaşmasından sonra giderek azalmıştır.

db. Dumansız Barut Fabrikası

Osmanlı Baruthanelerinde üretilen barutun esasını kara barut oluşturmakta idi. Kara barut, %70-80 güherçile (Potasyum Nitrat), %12-16 odun kömürü ve %13-14 nispetinde kükürt ihtiva etmekteydi. Bu maddeler su enerjisi veya beygir gücüyle çalışan değirmenlerle bir takım öğütme işlemlerinden sonra çeşitli kalıplara dökülmekte idi. Daha sonra üretilen bu barut grafitle parlak bir yüzeye verilip kurutulurdu. Kara barut, çok fazla duman çıkardığından Avrupa'da dumansız barut icat edilmişti [40].

Osmanlı Devleti, Avrupa'da askeri alanda meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmiştir. Devlet, barut teknolojisini de yakından takip ediyordu. III. Selim vermiş olduğu emirde İngiliz ve Felemenk usulü barut yapımını emrederek, daha sonra 1830'larda ilk defa Fransa'da

---

[38] BOA, **Y. Mtv.** Nr.83/126: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (24.09.1893).
[39] BOA, **Y. Mtv.** Nr.136/44: Maliye Nezareti Tezkiresi (06.02.1896); BOA, **Y. Mtv.** Nr.164/103: Konya Defterdarının Arzı (05.08.1897).
[40] Adnan Giz, "Osmanlı Devletinde Harp.....", s. 21.

kullanılan pamuk barutun toplarda kullanılan türü olan prizmatik barut (kahverengi barut) önce Avrupa'dan ithal edilmiş ve sonrasında da Baruthane-i Amire'de imal edilebilir hale gelmişti. Kurulan bu ilk prizmatik barut imalathanesinde bir tezgah bulunuyordu. Yalnız, Almanya'dan alınmış olan Krupp topları için gerekli olan prizmatik barut bu tek tezgahla karşılanamadığından 1881 yılında kuvveti saatte 250 kg. yeni 1680 adet prizmatik barut imal eden bir tezgah ve barutu "pide" haline getirip kıracak silindirli bir mengenenin Almanya'dan getirilmesine karar verildi. 1882 yılı sonlarında Azadlı baruthanesi'nde 24 saatte 110 okka pamuk barutu imal edecek bir fabrikanın kurulması için irade çıktı ve 364.350 kuruşa mal olacağı tahmin edilen bu tesis için 1299 (1883-1884) mali yılı bütçesinde tahsisat ayrılması kabul edildi [41].

Avrupa'da dumansız barut yapımı konusunda yapılan çalışmalar 1848'de C.F. Schönbein'in nitrosellülozu keşfinden sonra başladı. 1884 yılında A. Nobel'i nitrosellülozu nitrogliserinle dondurmayı gerçekleştirmesiyle beraber dumansız barut üretimi yeni bir hal aldı. Osmanlı Devleti'nde dumansız barut imali, 1893 yılında İstanbul'da yapılan deneme üretimi ile başladı [42].

i. Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde Dumansız Barut fabrikası kurma çalışmaları 1894 yılında başladı. Dumansız barutun deneme üretimine ise 1893'te başlanmış ve başarıyla sonuçlanmıştır. Dumansız Barut fabrikası kurulması amacıyla Mirliva İzzet Paşa başkanlığında bir komisyon teşkil edilmiştir. Komisyonda İzzet Paşadan başka; Kimyager Mümtaz, Kolağası Hakkı, Kimyager Vasil Efendi, Binbaşı Hüseyin Sabri ve Mehmet Sabri Beyler bulunmaktaydı. Bu barutun üretimi amacıyla Baruthane-i Amire'de kurulmuş olan nümune fabrikası için gerekli olan alet ve makineler, asit kabından başka, Zeytinburnu fabrikasından temin edilmiştir. Burada deneme üretimi yapılan Osmanlı dumansız barutu, Almanya'da üretilen dumansız barut ile aynı kalitede olduğundan inşa edilecek olan Dumansız Barut

[41]Kütükoğlu, a.g.m., s. 97 .
[42]Kütükoğlu, a.g.m., s. 97.

fabrikasının bu nümune fabrikasına uyularak inşa edilmesi yoluna gidilmiştir [43].

Baruthane-i Amire Kimyahanesi bitişiğinde yapılacak olan Dumansız Barut fabrikası için ihtiyaç duyulan alet ve makineler ile istihdam edilmesi gerekli olan mühendis ve ustaların temini maksadıyla Avrupa'ya özel bir heyet gönderilmiştir. Bu heyetin başında Dumansız Barut fabrikasını kurmakla yükümlü olan Mirliva İzzet Paşa bulunmaktaydı. Heyet başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde bulunan Dumansız Barut ve Asit fabrikaları ile gerekli olan alet ve makinelerin üretildiği yerlerde incelemelerde bulunmuş, gerekli kontrat ve anlaşmaları yapmıştır.

İzzet Paşa ve başkanı bulunduğu heyet, Berlin'de Kayzer Wilhelm sokağında Vaize ve Monki (?) ismindeki Tulumba fabrikası acentası sahibi Mösyö Erbirah ile görüşülerek Dumansız Barut fabrikası için gerekli olan alet ve makinelerden bir kısmının buradan alınması için mukavele yapılmıştır. Buradan alınması planlanan makineler ve fiyatları şöyledir:

Buhar silindirli Tulumba ve aksamı 7668 mark, 7 beygir kuvvetinde Sigar Mahyar (?) makinesi ve aksamı 4875 mark, kesinti ve nakliye ücretlerinin de dahil edilmesiyle birlikte makinelerin toplam değeri 12.915,85 marktır.

Heyet makine fabrikalarının yanında Almanya'daki bazı barut ve asit fabrikalarında da incelemelerde bulunmuştur. Dumansız Barut fabrikası için gerekli kimya mühendisiyle anlaşmak amacıyla dört kimya mühendisi ile görüşmeler yapılmıştır. Bu mühendislerden Danin isimli şahsın teklifi uygun bulunmuştur. Kimyager Danin'in, Krupp şirketiyle ortaklığı bulunan, Garizon isimli fabrikayla ortaklaşa hazırlamış olduğu pusula heyet tarafından uygun görülmüştür. İzzet Paşa başkanlığındaki heyet Danin'e vereceği cevabı Paris'te bulunan ve yeni tarzda asit üretimi yapan fabrikada yapılacak inceleme sonrasına bırakmıştır. Eğer, Paris'teki fabrika daha iyi şartlar öne sürerse Almanların yerine Fransızlarla anlaşılacağı eğer olmaz ise Danin–Garizon fabrikası ortaklığı ile anlaşma yoluna gidilecekti [44].

---

[43] BOA, **Y. Mtv.** Nr.89/129: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (28.01.1894); **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, s.12.
[44] BOA, **Y. Mtv.** Nr.104/111: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (13.09.1894).

Heyetin Avrupa gezisi İngiltere'yi de kapsamıştı. İngiltere'nin Hüder Sheffield (?) bölgesindeki fabrikalar gezilerek, Dumansız Barut fabrikası için ihtiyaç duyulan üç adet pamuk tarak tezgahı, yıkanmış pamukların sularını süzmeye mahsus iki adet süzek aleti ve bu pamukları kurutmak için gerekli bir adet fırının satın alınma kontratları yapıldı. Alınan makine bedellerinin yarısının peşin, diğer yarısının da teslim sırasında verilmesi kararlaştırıldı. Satın alınan bu tezgahlarla beraber fabrikanın günlük imalat kapasitesi 50 kiloya çıkartıldı [45].

Dumansız Barut fabrikası, kuruluş çalışmalarının başladığı Ocak 1894'ten Ocak 1896 tarihine kadar geçen iki yıllık süre zarfında fabrikanın inşaat ve alım işleri için harcanan toplam para 61.192 lira18 kuruştur. Bu paranın 37.393 lira 05 kuruşu tesisat ve inşaat ile diğer levazımata harcandı. Yine 10.549 lira 85 kuruşu temel levazımat ve malzeme parası, 1967 lira 14 kuruşu Avrupa'ya giden ve gelen komisyon harcırahı, 2722 lira 73 kuruşu yabancı kimyager ve diğer amele maaşı olarak ödendi. Geriye kalan 8559 lira 39 kuruşu ise Tophane-i Amire fabrikalarınca imal olunan eşya ve işçi ücreti olarak verildi [46]. İzzet Paşa ve başında bulunduğu komisyon tarafından yürütülen çalışmalar sonucu Dumansız Barut fabrikası inşa edilmiştir. Ancak Dumansız Barut fabrikası istenilen düzeyde barut imaline muvaffak olamadığından bu girişimden istenilen sonuç elde edilememiştir.

ii. Geliştirilmesi

Dumansız Barut Fabrikası'nda İzzet Paşa öncülüğünde yapılmış olan faaliyetler fabrikayı istenilen düzeye getirmemiştir. İzzet Paşa bu görevini 1903 tarihinde bırakmıştır. Ancak stratejik bakımdan dumansız barutun memleket içinde üretiminin gerekliliği, kurulmuş olan bu fabrikanın istenilen düzeyde üretim yapabilecek bir hale getirtilmesini gerektiriyordu. Dumansız barutun tekrar yurt içinde üretimi konusunda padişahın da şiddetli bir arzu duyduğu görülmekte olup konuyu yakından takip etmekteydi [47].

---

[45] BOA, **Y. Mtv.** Nr.107/37: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (24.10.1894); Askeri Fabrikalar Tarihçesi, s.15.

[46] BOA, **Y. Mtv.** Nr.225/67: Dumansız Barut Fabrikası İnşaatına Harcanan Meblağın Miktarını İçeren Defter (21.01.1896).

[47] BOA, **Y. Mtv.** Nr.241/124: Tophane-i Amire Müşiretinin Tezkiresi (21.03.1903).

Baruthane-i Amire içinde daha önce inşa edilmiş olan Dumansız Barut fabrikasının yeni alet ve makinelerle donatılarak geliştirilmesi işine birçok talipli çıkmıştır. Bunlar arasında yerli subaylar da bulunmakta idi. Ancak idare, daha önceki İzzet Paşa tecrübesinden de hareketle, fabrikanın yerli uzmanlarca işletilmesine pek yanaşmamıştır. Bunun yerine, Mahmut Şevket Paşanın Tecrübe ve Muayene Reisliği zamanında, ordunun ihtiyaç duyduğu dumansız barutun bir kısmının Almanya'nın Köln şehrinde bulunan Rotweil Fabrikasından satın alınmasına karar verildi. Bunun yanında ihtiyaç duyulan seri ateşli top mühimmatının da aynı fabrikadan alınması kararlaştırıldı. Bunun karşılığında Dumansız Barut fabrikası noksanlarının bu fabrika tarafından giderilmesi yoluna gidildi. Kararlaştırılan bu şartlar doğrultusunda Rotweil fabrikası ile gerekli kontratlar yapılmıştır. Yapılan anlaşma gereği Rotweil fabrikasından 40 bin kilo dumansız makarna barutu satın alınması ve karşılığında 20 bin lira nakit para verilmesi kararlaştırıldı.

Dumansız Barut fabrikasının geliştirilmesi çalışmalarında sorumluluk Askeri Komisyona ait idi. Komisyon, yaptığı çalışmalar doğrultusunda 1899/1900 tarihinde, Rotweil fabrikasından mühendis ve kimyagerler getirtti. Yine bu çalışmalar doğrultusunda fabrikaların güçlendirilmesi amacıyla 239 adet aksamı ile beraber makine ve tezgah ile çeşitli edevat satın alınmış, bunun karşılığında 54.430 Osmanlı lirası ücret ödenmiştir. Rotweil fabrikasından 26 nefer usta ve uzman Dumansız Barut fabrikasını işletebilir hale sokabilmek amacıyla görevlendirildi.

Dumansız Barut fabrikasının istenilen seviyeye gelebilmesi doğrultusunda bir çalışma planı yapılmıştır. Bu plana göre, Rotweil Fabrikası ile imzalanan mukavelenin imza tarihinden iki ay sonra tadilat planlarının devlet memurlarına verilerek gerekli inşaatların dört ay içerisinde bitirilmesi, mukavele tarihinden altı ay sonra ise makine ve tezgahların İstanbul'a gönderilip fabrikanın faaliyete başlatılması planlanmıştır. Almanya'dan gelecek üç mühendis ve kimyagerin nezaretinde on gün durmaksızın günlük beş yüz kilogram dumansız barutla

imalat için gerekli asit, eter ve pamuk barutu hazırlanması sonrasında fabrikanın hükümete teslimi kararlaştırılmıştır [48].

Rotweil fabrikası ile imzalanan bu mukavelenin tanzimat maddesi 21.05.1905 tarihi itibariyle son buldu. Bu tarih itibariyle günlük 360kg. dumansız barut imaline muvaffak olunmuş olup yapılan denemeler sonucunda barutların isteğe uygun olduğu tespit edilmiştir. Rotweil fabrikası elemanları tarafından Dumansız Barut fabrikasında yapılan faaliyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Üç adet alev borulu buhar kazanı yerleştirilmiştir.

2. Mevcut kurutma fırınına ilaveten bir ufak kurutma fırını daha getirilmiştir.

3. 12 kiloluk 4 adet Selving Lange sistemi Nitrifiye Santrifüjü getirilmiştir.

4. İlkin bir cins pamuk barutu imal edilirken muhtelif azot ve inhilaliyete malik iki cins yani (pamuk barutu-kollüdyon) imali usulünü koymuşlar ve bunların muayyen nispette yekdiğeri ile karışabilmesini temin etmek için de büyük bir mahlut fıçısı yapmışlardır.

5. Mevcut kıyma hollenderlerine ilaveten bir adet kıyma hollenderi daha getirilmişdir.

6. Pamuk barutlarını tavhanelerde kurutmayı mahsurlu gördüklerinden ferdiranger ile blok pres su çıkarma cihazlarını getirmişlerdir.

7. Bugün tüfek barutlarında kullanılan dane ve toz elekleri de kuruldu

8. Radyatörlü tavhaneleri kaldırtarak bugünkü adi tavhaneleri koymuşlardır.

9. Evvelce eter asetik ile hamur yapılırken eter asetik fabrikası eter sülfirike tahvil edilmiştir.

10. Büyük teksifhane yapılmıştır.

11. Asit fabrikasına üç adet asit deposu getirmişlerdir.

12. Pres dairesinde kullanılan makarna barutu çerçevelerini de yaptırmışlardır.

---

[48] BOA, Y. Mtv. Nr.241/124: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (21.03.1903).

13. Bugünkü kimyahane binasını vücuda getirmişler ve barut imalatının esasına ait bir tarifname yazmışlardır [49].

Rotweil fabrikası ile yapılan mukavele son bulmuş olmakla beraber iki taraf arasındaki ilişkiler devam etmiştir. Yine Avrupa'da Barut imalat teknolojisinde meydana gelecek olan ilerlemeleri Türk memurlara öğretmek amacıyla Rotweil fabrikası ile anlaşmaya varılmıştır. Rotweil fabrikası yöneticileri, eksikleri giderilen Dumansız Barut fabrikasının düzenli bir şekilde işlemesinin kendileri tarafından da önemli olduğunu belirtmekteydiler. Yine, fabrika direktörlerinden Doktor Karetin "*Dumansız Barut Fabrikasının düzenli bir şekilde gelişmesinin kendi şöhret ve haysiyetlerini korumanın bir gereği olduğunu*" ifade etmiştir. Fabrikada doğacak herhangi bir aksaklıkta seyahat masrafları Osmanlı Hükümetine ait olmak kaydıyla fabrikanın Berlin'de bulunan genel merkezinden uzman memur ve mühendis getirilmesi de kararlaştırılmıştır [50].

Dumansız Barut Fabrikasında 29.05.1905 ile 13.06.1905 tarihleri arasında aşağıdaki miktarlarda imalat yapılmıştır (Tablo II) [51].

TabloII.

Kıyye	İmalatın Türü
4.200	Dumansız Tüfek Barutu
1.224	Pamuk Barutu
2.341	Kollüdyon Pamuk Barutu
28.780	96 Münhederatlı Zac Yağı
16.960	40 Yuma Kesafetinde Kezzab
2.294	Tathir Olunmuş Pamuk

01.09.1904 tarihinde açılışı yapılmış olan Dumansız Barut Fabrikasında bir yıl zarfında 90.000 kilo dumansız barut üretimi planlanmıştır. Ancak 28.08.1905 tarihi itibariyle fabrikada ancak 30.300 kg barut imal edilmişti. Bir yıl içinde planlanan üretim miktarına ulaşılamamıştı. Hedefin tutturulamamasının ana nedeni olarak üretim için gerekli olan asit ve eter gibi hammaddelerin eksik bir şekilde tahmin edilmesi gösterilmiştir. Yukarıda belirtilen süre zarfında imalat için kırk

[49] **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, s.16.
[50] BOA, **Y. Mtv.** Nr.274/71:Tophane-i Amire Müşüriyetinin Tezkiresi (21.05.1905).
[51] BOA, **Y. Mtv.** Nr.276/6:Techizat-ı Askeriye Nezaretinin Tezkiresi (05.07.1905).

küsur bin lira harcanmıştır. 1906-1907 tarihleri arasında 90.000 kg. barut üretebilmek için gerekli malzeme ve masraflar da hükümete bildirilmiştir. Bildirilen masraflar içinde lüzumlu olan eşya bedeli, amele ücreti, ecnebi kimyager ve mühendis maaşı ile çeşitli masraflar bulunmakta idi. Bütün bunlar için gerekli olan toplam bedel 47.672 Osmanlı lirasına tekabül etmektedir. Bu paranın hasılattan ödenmesi düşünülmüştür. Yine ihtiyaç duyulan malzemenin Rotweil fabrikasından siparişi yoluna gidilmiştir. Dumansız Barut fabrikası istihdam olunan yabancı memur ve yerli amele ücreti olarak 02.11.1907 – 16.11.1907 tarihleri arasında toplam 28.248 lira 66 kuruş ödeme yapmıştır [52].

Dumansız Barut fabrikası açılış tarihi olan 01.09.1904'den beri düzenli olarak işlemekte olup günlük üç yüz kilo üretim yapabilmekteydi. Rotweil fabrikası ile yapılan, yukarıda da belirtilen protokole göre ihtiyaç anında Berlin'den uzman getirilmesi konusunda anlaşmaya varılmış olunduğundan fabrika direktörlerinden Doktor Karetin İstanbul'a gelmiştir. Doktor Karetin'nin geliş amaçları arasında ameleler ve mühendisler arasında fennen nedeni anlaşılamayan bazı sorunları çözmek, bunun yanında barut imalindeki yeni gelişmelerden fabrikayı istifade ettirmek vardı. Doktor Karetin yapmış olduğu incelemeler sonucunda beyaz barutun bazı teknik eksikliklerden dolayı İstanbul'da yapılamayacağını bunun ancak Rotweil'de gerçekleştirebileceğini belirtmiştir. Bunun için fabrika idaresince kendisine Almanya'da denemek maksadıyla örnek olarak 10 kg.' lık barut verilmesini talep etmişse de kendisine herhangi bir cevap verilmemiştir. Bu durum Doktor Karetin'nin tepkisine neden olmuştur. Karetin, Rotweil fabrikasının İstanbul temsilcisi Huber vasıtasıyla hükümete gönderdiği haberde "*Barutların tecrübeleri yapılmadığı takdirde savaş anında çıkacak acı bir sonuçtan kendilerinin sorumlu olmayacaklarını*" ifade etmiş ve numune olan barutun bir memur vasıtasıyla Deutch Levant Kumpanyası vapurlarıyla önce Hamburg'a daha sonra da Rotweil'e gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir [53].

---

[52] BOA, **Y. Mtv.** Nr.278/135: Techizat-ı Askeriye Nezaretinin Tezkiresi (23.09.1905); BOA, **Y. Mtv.** Nr.281/64: Techizat-ı Askeriye Nezaretinin Tezkiresi (07.12.1905); BOA, **Y. Mtv.** Nr.303/116 Techizat-ı Askeriye Nezareti Tezkiresi (17.11.1907).

[53] BOA, **Y. Mtv.** Nr.304/4: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (07.12.1907).

Görüldüğü üzere devlet dumansız barut üretimine son derece önem vermekteydi. Bu yönde gerekli olan hiçbir masraftan kaçınmamıştır. Bunda, özellikle padişahın özel istek ve çabası takdire şayandır. Dumansız barutun yurt içinde üretimi amacıyla Rotweil fabrikasıyla yapılan işbirliği sonuçlarını göstermiş ve günlük üç yüz kilogram barut üretimi sağlanmıştır. Bununla beraber tam ve gerçek anlamıyla bağımsız bir yerli üretimin yapılmadığı, sonuçta çıkan bir sorunda yine yabancıların yardımına ihtiyaç duyulmuştur.

3.TOP FABRİKASI

a.Kuruluşu

Tophane olarak da bilinen Top fabrikası Galata surlarının dışında Boğaziçine bakan kesimde inşa edilmiştir. Tophane, Fatih Sultan Mehmet zamanında kurulmuş, Kanuni Sultan Süleyman zamanında da en yüksek seviyesine çıkartılmıştır. Topun Türklerin başarıyla kullandıkları silahlardan biri olması nedeniyle, top imalathaneleri memleketin her tarafına yayılmış bulunmaktaydı. İstanbul'dan başka Belgrat ile Semendire sancağının Bac madeni, Budin, İşkodra, Pravişta, Şarkta Gülanber gibi hudut ve hududa yakın yerlerde de tophaneler kurulmuştur [54].

Osmanlı ordusunda topun kullanılması I. Murat zamanına kadar inmektedir. I. Kosova savaşında top kullanılmıştır. Yıldırım Bayezit ve II. Murat'ın da savaşlarda top kullandığı bilinmektedir. Top, ordu ile beraber taşındığı gibi kalelerde de bulundurulmaktaydı. Osmanlılarda topçuluk Fatih Sultan Mehmet ile birlikte önemli bir merhaleye ulaştı.

Tophane çalışanları Topçu Ocağı mensuplarından oluşmaktaydı. Top dökmek ve savaşta top kullanmak üzere iki kısım olarak kurulmuş olan Topçu Ocağı, Kapıkulu Ocaklarının yaya kısmına dahil olup tamamıyla bağımsız bir yapıya sahipti [55].Tophaneye ilerleyen zamanla birlikte yeni binalar eklenmiştir. Tophane'de; Top kalıbı dolapları, iki ayrı yerde Tunç fırını ve top kalıp yerleri bulunmaktaydı.

b. Gelişmesi

Osmanlı topçuluğu 18. yy.'da Avrupa topçuluğunun gerisinde kalmış bulunmaktaydı. Bu durum devlet idarecileri tarafından da tespit edilmiş olduğundan Tophane'de ıslahat çalışmaları başlatılmıştı. Osmanlı topçuluğunu geliştirme çabalarında Fransız asıllı uzman Baron de Tott büyük rol oynamıştır. III. Mustafa zamanında Türkiye'de göreve başlayan Baron de Tott Sürat topçularını teşkil etmiştir. Sürat topçuları, Avrupa

---

[54] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35,45,46; Giz, "Osmanlı Devleti Harp.....", s. 20,21.
[55] Uzunçarşılı, a.g.e., s.35.

tarzında techiz edilmişlerdir. Sürat topçularının ihtiyaç duyduğu topların imali için, Haliç kıyısında Hasköy'de yeni bir top imalathanesi kurulmuştur. Baron de Tott'un faaliyetleri III.Selim zamanında da devam etmiştir. Ancak Napolyon'un Mısırı işgal etmesi topçuluk alanındaki bu faaliyetlerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Bunun yanında III.Selim zamanında Tophane fabrikalarının üretim kapasitesi ve üretim miktarı arttırılmıştır [56].

Tophane, 1834 tarihinde yeni ihdas edilmiş olan Tophane-i Amire Müşiriyetine bağlanmıştır [57]. II.Abdülhamit zamanına gelindiğinde fabrika yönetim olarak yine aynı makama bağlı bulunuyordu. Tophane fabrikasındaki modernizasyon çalışmaları bu dönemde de devam etmiştir.

c. II. Abdülhamit Dönemi Faaliyeti

Top fabrikası; büyük bir çarkhaneyi, namlu delme, yiv açma, nişangah, kama bölümleriyle namlu tavlama ve sulama tesisatını içeriyordu. II.Abdülhamit döneminde Top fabrikasının geliştirilmesine yönelik olarak da çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde Almanya ile yürütülen geniş çaplı ortaklık çalışmaları topçuluk alanında da yapılmıştır.[58] Orhaniye ve Aziziye zırhlı fırkateynlerinin Krupp toplarıyla yenilenmesi yoluna gidildiği gibi, Von Der Goltz paşanın gayretleri sonucu 500 kadar ağır Krupp topu satın alındı. Ertesi yıl da 426 sahra topu ve 60 havan topu daha alındı [59]. Bunların yanında yeni sistem topların üretimi de yapılmıştır. Örnek olması bakımından yirmi bir santimetre çapında şişhaneli havan üretimini gösterebiliriz. İmalatta, numune olarak kullanmak amacıyla 653 Osmanlı lirası (15.065 Frank) değerinde bir şişhaneli havan da ekipmanı ile beraber ithal edilmiştir. Bu numune kullanılarak çeşitli çaplarda şişhaneli havan üretimi planlanmıştır [60]. Tophane'nin üretim listesinde top ve havanların

---

[56] Müller- Wiener, **a.g.m.**, s.67; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, **"Tophane"**, c.III, MEB Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 513.
[57] Erendil, Topçuluk Tarihi, s.117.
[58] BOA, **Y. Mtv.** Nr.6/51: Bahriye Nezareti Tezkiresi (29.05.1881) ; Askeri Fabrikalar Tarihçesi, s.37.
[59] Ortaylı, **a.g.e.**, s. 82.
[60] BOA, **Y. Mtv.** Nr.5/10: Topçu ve İstihkam Müfettişliğinin Tezkiresi (21.12.1880).

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

yanında çeşitli tipte mitralyöz, nişangah, hartuç, körük, şarapnel, kasatura kını ve fünyesi vs. bulunmaktadır. Yine top ve havanların bakım ve onarım hizmetleri de Tophane'de yapılmaktaydı [61]. Alman İmparatorunun hediye etmiş olduğu 7,5 santimetre çapındaki seri ateşli sahra topu da Tophane üretiminde numune olarak kullanılmıştır. Top fabrikası üretimi aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir (Tablo III) [62] .

Tablo III.

Kıyye	Üretilen Madde
	27 Ekim 1904 – 02 Kasım 1904
6	Nuhas nişangah
12	Muhtelif cins top küçük edevatı
147 (0)	Şallı hartuç
50	Topçu kasatura fünyesi
1	4 Fondluk Krupp topu (tamir)
	12 Ekim 1905 – 18 Ekim 1905
4	7,5 cm'lik nuhas nişangah
1000	8,7 cm'lik şallı hartuç
135	Topçu kasatura fünyesi
1	8,7 cm'lik nişangahsız mantallı sahra topu
1	3 Fondluk cebel topu (tamir)
	12 Mart 1908 – 18 Mart 1908
54	8,7 cm'lik muhtelif cins edevat (tamir)
6	8,7 cm'lik mükemmel nişangah (tamir)
6	7,5 cm'lik çelik maşar (?)
1150	7,5 cm'lik şallı hartuç
2	Nakliya ve sarac heybesi
1	Demirci körüğü
1	12 cm 'lik nişangahsız çelik sahra obüs topu
2	8,7 cm'lik gaz halkası paftalı (?)
15	Topçu kasatura kını

Osmanlı devletinin yükseliş döneminin önemli sanayi kuruluşlarından biri olan Tophane devletin bütün zamanlarında önemini korumaya devam etmiştir. II. Abdülhamit zamanında da bu önemine binaen Tophane üzerinde gerekli çalışmalar yapılmıştır. Tophane daha sonraları da savunma sanayi açısından görevini ifa etmiştir.

---

[61] BOA, **Y. Mtv.** Nr.9/88: Topçu ve İstihkam Komisyonu Tezkiresi (26.08.1882); BOA, **Y. Mtv.** Nr.307/99: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (19.03.1908); BOA, **Y. Mtv.** Nr.279/135: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (19.10.1905); BOA, **Y. Mtv.** Nr.267/137: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (03.11.1904).

[62] BOA, **Y. Mtv.** Nr.299/3: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (26.04.1902).

4. TÜFEK FABRİKASI

a. Kuruluş ve Gelişimi

Tophane-i Amire'ye bağlı fabrikalardan bir diğeri de Tüfekhane de denilen Tüfek Fabrikasıdır. Tüfekhanenin ilk zamanları hakkında geniş bir malumat olmamakla beraber Cibali'de olduğu bilinmektedir. Tüfekhane'de birkaç defa yangın çıkmıştır [63]. Cibali'de bulunan bu Tüfekhane'den başka, III.Selim zamanında Levent Çiftliğinde ve Dolmabahçe'de tüfek fabrikaları kuruldu. Bunlardan birincisi 19.yy.'da yok olmasına karşın Dolmabahçe fabrikası 1858'e kadar yaşamıştır [64]. Dolmabahçe silahhanesinde senede otuz bin misket yapılmakta olup İngiliz uzmanlar nezaretinde üç yüz işçi çalışmaktaydı [65]. Dolmabahçe fabrikası, 1837'de modernleştirilmiş ve 50 beygir gücünde buhar makinesi konulmuş olmasına rağmen saray tiyatrosu inşası amacıyla 1858 yılında yıktırılmış ve makineleri Zeytinburnu Fabrikasına nakledilmiştir [66].

Yukarıda belirtilen Tüfek fabrikalarının haricinde 1833'den sonra Tophane fabrikası ile Zeytinburnu fabrikasında da tüfek imal edilmeye başlanmıştır [67]. Tüfekhane, II. Abdulhamit zamanında Tophane-i Amire Müşiriyetine bağlı bulunmaktaydı.

b.II.Abdülhamit Döneminde Tüfek Fabrikası

Tophane'deki Tüfek fabrikasının inşaatı Halil Rıfat Paşa zamanında başlamış olup 1877 yılında tamamlanmıştır. Tophane-i Amire'ye bağlı olan Tüfek fabrikasında tabanca ve tüfek imalinin yanında bu silahların yedek parça üretimi ile tamiri de yapılmaktaydı. Ordunun kullandığı tüfeklerden meydana gelen değişiklik Tüfek fabrikasının yenilenmesini de beraberinde getiriyordu. Nitekim; Sultan Abdülaziz zamanında A.B.D.'den çok büyük sayıda Martini Henri tüfeği satın alınmış olduğundan Tüfek fabrikasının da bu silahların tamir ve bakımını yapacak seviyeye getirtilmesi gerekmişti.

---

[63] Pakalın, a.g.e., c.III, s. 537.
[64] Müller-Wiener, a.g.m., s.69.
[65] Pakalın, a.g.e., c.III, s.514.
[66] Müller-Wiener, a.g.m., s.69.
[67] Pakalın, a.g.e., c.III, s.537.

Esasında, A.B.D.'de meydana gelen Kuzey-Güney iç savaşında Amerikan ordusunda kullanılmış olan bu silahlar nispeten eskimiş durumda bulunuyordu. Hal böyle olunca Tüfek fabrikasının yeni alet ve makinelerle donatılması zaruri olmuştur. Nitekim; II. Abdülhamit zamanında bu amaçla modernizasyon çalışmaları yapılmıştır. Yine aynı durum daha sonraları Almanya'dan ithal edilen Mavzer tüfekleri ile Yunanlılardan ele geçirilen Gra tüfeklerinin yenilenmesi için de söz konusudur [68].

Tüfek fabrikasının modernizasyonuna örnek olması bakımından 07.10.1884 tarihli bir vesikada, Martini Henri tüfekleri ile Rovlör tabancalarının mükemmel bir şekilde imali için Londra'dan Şahmer(?) danelere mahfuz olarak imali gereken alt ve üst kalıplar için gerekli çelik ve yetmiş ocağı idare edebilecek bir körük satın alınmıştır. Bu alet ve makineler için toplam 126 sterlin masraf çıkarılmıştır [69].

Osmanlı Devleti'nde, Mavzer tüfeklerinin imali konusunda da çalışmalar yapılmıştır. Ancak, Mavzer tüfeklerinin yapımında birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Devletin iki kurumu, Tophane-i Amire Müşiriyeti ile Tersane-i Amire, bu mesele yüzünden karşı karşıya gelmiştir. Mavzer tüfeklerinin, Tersane-i Amire'deki tüfek fabrikasında üretimi düşünülmüş ve buranın ıslahı için 5000 sterlinlik bir harcama öngörülmüştür. Tersanede günlük 150 adet Mavzer tüfeği üretilmesi planlanmıştır. Ancak, Tophane-i Amire bu duruma itiraz ederek, tüfek yapımının kendi görevleri arasında olduğu, tersanenin tüfek üretimi yerine kendisiyle ilgili alanda yani zırhlı ve kruvazör yapımında, çalışması gerektiği vurgulanıyordu. Yine Tophane'deki Tüfek fabrikasının tersanedekine göre daha yüksek kapasiteye sahip olduğu ve yapılacak tüfeklerin daha ucuza imal edilebileceği vurgulanmıştır [70].

Tophane-i Amire yönetiminin itirazlarına rağmen tersanede yapılacak olan fabrika için yüz bin liralık bir kontrat hazırlanmaya başlanmıştır. Bu duruma Tophane-i Amire tekrar itiraz etmiş ve ileride doğabilecek sıkıntılar konusunda gerekli uyarıları yapmıştır. Bu sıkıntıların

---

[68] Oral Sander, **ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s.30; Askeri Fabrikalar Tarihçesi, s.38.
[69] BOA, **Y. Mtv.** Nr.15/85: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (07.10.1884).
[70] BOA, **Y. Mtv.** Nr.73/13: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (22.12.1892); BOA, **Y. Mtv.** Nr.70/48: Bahriye Nezareti Tezkiresi (30.10.1892).

başında tersane elemanlarının tüfek yapımı konusundaki tecrübe ve bilgi eksikliği ile yüksek yapım maliyeti gelmektedir. Tophane-i Amire yönetimi hükümete Tersane'de yeni bir fabrika inşa etmektense Tophane'deki Tüfek fabrikasının geliştirilmesini önermiştir. Yine bu tüfeklerin, Tophane'de söz edilen paranın beşte biri gibi bir fiyatla yapılabileceği belirtilmiştir. Tophane-i Amire'ye 20.000 liralık bir destek yapılması halinde, Tophane'nin daha önceden düşündüğü günlük 200 adetlik Mavzer tüfeği imalinin gerçekleşebileceği belirtilmiş ve bu işe destek olunması istenilmiştir. Bu durumun devletin çıkarları bakımından daha uygun olduğu Tophane-i Amire Müşiri Zeki Paşa tarafından vurgulanmıştır. Tüfek fabrikasında imal edilen eşya ve miktarları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Tablo IV) [71].

Tablo IV.

Kıyye	Üretilen Madde
	27 Ekim 1904 – 02 Kasım 1904
177	Mavzer fişeklerine ait çeşitli cins küçük parça
5	Kasaturasız Mavzer tüfeği
297	Martini tüfekleri için süngülü kapak çivisi
	12 Ekim 1905 –18 Ekim 1905
650	Martini tüfeği süngülü
8	Küçük Karadağ rovlör tabancası
	12 Mart 1908 – 18 Mart 1908
1000	Çinkodan mamül dumansız barut kutusu
150	Martini tüfeği (tamir)

II.Abdülhamit döneminde, Tüfek fabrikasında gerek Martini Henri gerekse Mavzer tüfekleri yapılabilmekteydi. Bunun yanında çeşitli marka tabanca ve tüfek yedek parçası da imal edilebilmekteydi [72].

[71] BOA, **Y. Mtv.** Nr.109/36: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (24.11.1894); BOA, **Y. Mtv.** Nr.307/99: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (19.03.1908); BOA, **Y. Mtv.** Nr.279/135: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (19.10.1905); BOA, **Y. Mtv.** Nr.267/137: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (03.11.1904).

[72] BOA, **Y. Mtv.** Nr.267/137: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (05.11.1904); BOA, **Y. Mtv.** Nr.279/135: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (20.10.1905); BOA, **Y. Mtv.** Nr.307/99: Tophane-i Amire Müşiriyetinin Tezkiresi (20.03.1908).

B- TERSANE-İ AMİRE

1. Kuruluş ve Gelişimi

Osmanlılar, denizin ve denizciliğin önemini erken zamanda kavramışlardır. Orhan Bey, Karesioğulları Beyliğini hakimiyet altına aldıktan sonra bu beyliğin denizcilikle alakalı tecrübelerinden faydalanmıştır. Osmanlılar ilk tersanelerini, iptidaî de olsa, Karamürsel'de tesis etmişlerdir. Gelibolu'nun fethinden sonra Osmanlılar, 1390 tarihinde burada zamanı için güçlü sayılabilecek bir tersane kurmuşlardır. İstanbul fethedilene kadar Osmanlı deniz kuvvetlerine Gelibolu merkezlik yapmıştır [73].

Osmanlı denizciliğinin dönüm noktası Fatih Sultan Mehmet zamanına rastlamaktadır. Tersane-i Amire dediğimiz İstanbul tersanesi, Fatih Sultan Mehmet döneminde inşa edilmiştir. Donanmanın merkezi de yavaş yavaş Gelibolu'dan İstanbul'a kaydırılmıştır [74]. Galata'dan Kağıthane deresine kadar kıyı boyunca uzanan tezgahların kurulmasına Cafer Kaptan'ın gözetiminde başlandı. Önceleri, küçükten büyüğe doğru kayık, karamürsel, aktarma, at kayığı, çektiri gibi nispeten küçük ahşap tekneler yapılmaktayken, gelişen teknolojiyle beraber büyük gemilerin de yapımına başlanmıştır. İstanbul tersanesi asıl gücüne Fatih Sultan Mehmet'ten sonra halefleri II. Bayezit ve Yavuz Sultan Selim zamanında ulaşmıştır. II. Bayezit döneminde (1481-1512), tersanelerin ıslahından başka, çağa uygun gemi tiplerinin de inşasına başlandı [75]. Yavuz Sultan Selim zamanında ise haliçte inşa edilmiş olan İstanbul tersanesine birçok bölüm ve bina eklenmiş, Tersane adeta dev bir sanayi kompleksine dönüşmüştür. Nitekim, bu dönem ve sonrasında denizlerde kazanılan zaferler ile Tersane-i Amire'nin gelişimi bir paralellik arz etmektedir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında hem Tersane-i Amire hem de donanma en üstün dönemini yaşamıştır. Türkler, gemi yapımında ustalıklarıyla büyük maharet göstermişlerdir. Özellikle çektiri ve kadırga türü gemi yapımında çok ileri bir vaziyetteydiler.

---

[73] Giz, "Osmanlı Devletinde Harp .....", s. 21; Pakalın, a.g.e., **"Tersane"**, c.III, s. 463

[74] Pakalın, **a.g.e.,c.III**, s. 463.

[75] Eser Tutel, "Tersane-i Amire", **Dünden Bugüne İslam Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, c.VII, s. 254.

Osmanlı Devleti, yalnız İstanbul'da ki tersane ile yetinmemiştir. Ülkenin kıyı kesimlerinin bir çoğunda tersane ve gemi yapım tezgahları kurmuşlardır. Zira, devletin denizdeki üstünlüğünü koruyabilmesi için geniş bir donanma ve çok sayıda gemiye ihtiyaç duyulmaktaydı. İstanbul'un dışında bulunan gemi yapım merkezleri şunlardır: Sinop, Çayağzı, Kefken, Varna, Burgaz, Tuna üzerinde Rusçuk, Edremit, Ayasluğ, Milas, Bodrum, Antalya, Alanya ve Rodos [76].

Kanunî Sultan Süleyman'dan sonraki dönemde de denizlerdeki üstünlük devam etmiştir. Ancak; Osmanlı Donanması'nın 1576 tarihinde İnebahtı'da yakılması bu duruma sekte vurmuştur. Donanma bu bozgundan kısa bir süre sonra yenilenmiş olmakla birlikte eski seviyeye gelinememiş, bir defa oynayan taşlar tam anlamıyla tekrar yerine oturtulamamıştır.

Tersane-i Amire'de 17. ve 18. yy.'da da çeşitli tipte gemi yapımına devam edilmiştir. Tersanede esaslı değişiklikler 18. yy. içinde, kadırga türü gemi kullanımı yerine kalyon tipi daha büyük gemilerin kullanımı ile olmuştur. Değişime donanmanın 1770 tarihinde Ruslar tarafından Çeşme'de yakılması olayı büyük bir hız vermiştir. Bu tarihten sonra Kaptan-ı Derya olan Cezayirli Gazi Hasan paşanın bu değişimde büyük etkisi olmuştur. Onun çalışmaları doğrultusunda tersane genişletilmiş ve daha modern gemilerin yapımına başlanılmıştır [77]. Gazi Hasan paşa döneminde Çeşme'de yok olan donanmanın son teknolojiye göre yeniden oluşturulması için önce Fransa'dan daha sonra İsveç'ten mimarlar getirtilerek onlardan faydalanma yoluna gidildi. Bu dönemden sonra Osmanlı Deniz Kuvvetlerinin hizmetinde özellikle de gemi yapımı alanında Fransız, İsveç ve İngiliz mimar ve mühendislerin mühim rol oynadıkları görülmektedir [78].

Gazi Hasan paşanın Osmanlı donanmasını ihya etme çalışmalarının yanında Sadrazam Halil Hamid paşanın gayretleriyle 1773'te Mektep-i Riyaziye adlı bir matematik okulu. 1776'da Hendese Odası adıyla

---

[76] Giz, "Osmanlı Devletinde Harp ....", s. 21; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, TTK, Ankara, 1988, s. 445.

[77] Müller-Wiener, a.g.m., s. 62,63; Ali İhsan Gencer, **Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1985, s. 15.

[78] Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Ayrı Basım, İstanbul, 1994, s.177.

mühendislik okulu ve 1784'te Mühendishane-i Bahri Hümayun açıldı. Bu Mühendishane'nin kuruluşuna Baron de Tott öncülük etmiştir [79].

Tersanenin geliştirilmesine yönelik bu çalışmalar daha sonra III. Selim zamanında da devam etti. Bu dönemde yapılan yenilikler arasında şunları sayabiliriz: Tersanede 1793-1796 tarihinde ilk kuru havuz yapıldı. Bu kuru havuzun örneği Fransız donanmasına ait olan Tulon'daki kuru havuzdu. Yine iki yeni "macuna" ve yer yer çürük olan eski ahşap gemi inşaat platformlarının yerine bir sürü taş kızak konuldu. Bu dönemde yapılan diğer bir katkı ise; tersane sahasının dışında gemi inşaatı ve tamiri için ek tesisler ve teçhizat için atölyeler kurmak ve var olanları genişletmekti. Lengerhane ve Haliç'in üst kısmındaki sundurmalar bu zamanda kurulan tesislerdendir. III. Selim zamanında tersane arazisinin genişletilmesine yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Bu amaçla Aynalı Kavak Sarayının arazisinin bir kısmı tersaneye ilave edildi [80].

III. Selim zamanında yapılan bu yeniliklerde Kaptan-ı Derya olan Küçük Hüseyin paşanın katkısı büyüktür. III. Selim'in tersaneyi geliştirmeye yönelik faaliyetleri halefi II. Mahmut tarafından da devam ettirilmiştir. II. Mahmut devrinin son senelerine doğru çoğu İngiltere'den ithal edilen makinelerle ilk modern işletme binaları gerçekleştirildi. Bu dönemde Tersane'de yapılmış olan çalışmalar arasında şunları sayabiliriz: 1822-1826 tarihleri arasında eskisinin yanına ikinci bir dok inşa edildi. 1834'de buhar makinesiyle çalışan bir bakır haddehanesi kuruldu. Hemen akabinde buna bir demirhane ile buharla işleyen bir biçkihane eklendi. Yine bu dönemde tersanede birkaç katlı atölye binalarının yapımına başlanılmış ve burada modern gemiler için lazım olan yardımcı makineler, pompalar, vinçler olduğu gibi torpidolar ve diğer hassas mekanik alet ve cihazlar yapılıyordu [81].

II. Mahmut döneminde Amerikan tipi gemi yapımına geçilmesi fikri kabul edilmiş ve Amerika ile "*Dostluk Ticaret ve Seyr-i Sefain Anlaşması*" yapılmıştır. II. Mahmut döneminde yaşanan bir diğer önemli gelişme ise ilk buharlı geminin tersanede inşa edilmesidir. 1837 tarihinde ilk buharlı

---

[79] Bostan, **a.g.m.**, s. 177; Gencer, **a.g.e.**, s. 24.
[80] Müller-Wiener, **a.g.m.**, s. 63,64.
[81] Müller-Wiener, **a.g.m.**, s. 64.

Osmanlı gemisini inşa eden Foster Rhodes, 1831'de ABD hükümetinin de desteğiyle İstanbul'a gelmiş olan Amerikalı gemi mühendisi Henry Eckford'un yardımcısıdır. Eckford, kendisinin yapmış olduğu United States adlı torpido muhribiyle İstanbul'a gelmiş ve bu gemiyi 150 000 dolara Osmanlı Hükümetine satmayı başardıktan sonra tersane yönetimini ele geçirdi. Eckford 1832 yılında ölümüne kadar geçen süre zarfında, Osmanlı Donanması için başka bir savaş gemisinin yapımına nezaret etmiştir. Ölümünden sonra yerini yardımcısı Foster Rhodes aldı [82].

Türkiye'de inşa edilen ilk buhar makinalı gemi olan Eser-i Hayr, 26 Kasım 1837'de Aynalıkavak'da denize indirildi. Buharlı gemi yapım çalışmaları devam etmiş ve 1838'de Mesir-i Bahri, ertesi yılda padişahın emrine tahsis edilecek olan Tair-i Bahri adlı buharlı gemiler inşa edildi. Türkiye'de yapılan buharlı gemilerin kazan ve makineleri ile gerekli olan çarkcıbaşılar ve makinistler de keza İngiltere'den getirtiliyordu. Buharlı gemi yapımına öncülük yapan Foster Rhodes, II. Mahmut'un ölümünden sonra gördüğü kötü muamele yüzünden yerine kayın biraderi Ricks'i bırakarak İstanbul'dan ayrıldı [83].

Abdülmecit döneminde (1839-1861) Tersane-i Amire'ye üçüncü bir havuzun yapılmasına ihtiyaç görüldü. İkinci havuzla Azapkapı arasında kalan alanda yapımına başlanan bu havuz ancak 1870'de Abdülaziz döneminde tamamlandı. Sultan Abdülaziz döneminde donanmaya büyük önem verildi. Bu amaçla yurt dışına çok sayıda gemi siparişi verildi. Bunun yanında Tersane'de de önemli çalışmalar yapıldı. İngiltere'den getirtilen ustaların da görevlendirilmesiyle Tersane dünyanın sayılı işletmeleri arasında yer alabilecek mükemmelliğe erişti. Bunda yerli ustaların da önemli payı vardır. Bunlar arasında Başmimar Süleyman Beyin büyük bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Osmanlı donanması bütün bu çalışmalar sonucu zamanının en önde gelen deniz güçlerinden biri oldu. 12 Mart

---

[82] Oral Sander, **a.g.e.**, s. 24; Mücteba İlgürel, "Buharlı Gemi Teknolojisini Osmanlı Devletinde Kurma Teşebbüsleri", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu – Mustafa Kaçar, Ircıca, İstanbul, 1995, s.145-146; Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı: "İdare-i Mahsusa" nın Kuruluşu ve Faaliyeti", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu – Mustafa Kaçar, Ircıca, İstanbul, 1995, s.159; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu – Mustafa Kaçar, Ircıca, İstanbul, 1995, s.165.

[83] Tutel, **a.g.m.**, s. 255.

1867 tarihinde Kaptan Paşalık müessesinin yerine kurulan Bahriye Nezareti bahriyedeki gelişmeleri olumlu yönde etkilemiştir. II. Abdülhamit döneminde Tersane'de büyük savaş gemileri yapılabilir hale gelmişti [84].

2. II. Abdülhamit Döneminde Tersane-i Amire

II. Abdülhamit zamanında Askeri Sanayinin diğer dallarında olduğu gibi Tersane-i Amirenin geliştirilmesi için de çalışmalar yapılmıştır. Sanılanın aksine bu dönemde donanmanın geliştirilmesi amacıyla kapsamlı çalışmalar sürdürülmüştür. II. Abdülhamit döneminde genel anlamda askerî sanayi politikasının temelini dışa bağımlılığın en asgari seviyede tutularak ihtiyaç duyulan malzemenin yerli üretimle karşılanması oluşturmaktaydı. Bu ve benzeri türden ifadelerde elimizdeki belgelerde sıkça rastlamak mümkündür. Bu politika Tersane-i Amire tarafından da resmen benimsemiş ve takip edilmiştir.

II. Abdülhamit döneminde Tersane-i Amire'de kruvazör, istimbot, torpido ve firkateyn türü gemiler inşa edilmekteydi. Tersanede yapılanların yanında yurt dışına da gemi siparişleri verilmiştir.

Osmanlı Devleti, savaş teknolojisinde meydana gelen gelişmeleri çok yakından takip etmekteydi. Bu durum denizcilik alanında geçerliydi. Örnek olarak, Avrupa tersanelerine yaptırılmakta olan gemilerin yeni usulle yapılan çelik zırhlarla kaplatılmasını göstermek mümkündür.[85] Yine ABD ile yeni geliştirilen torpido üretiminin Türkiye'de yapılması konusunda anlaşmaya varıldı. Bu amaçla Amerikalı General Berdan'ın geliştirmiş olduğu torpidonun yapım çalışmaları Tersane-i Amire'de başlatıldı. Ancak, General Berdan'ın torpidosu Osmanlı hükümeti tarafından istenilen koşullara uydurulamadığından bu proje iptal edildi. Berdan, fiyasko ile sonuçlanan bu çalışmasının hiç değilse masraflarını, Osmanlı Hükümeti'nden tahsil etmek amacıyla girişimlerde bulundu. Hatta bu durum ABD'nin İstanbul Elçisi Samuel S. Cox'un araya girmesine neden oldu. Elçinin girişimine ABD Dışişleri tarafından engel olunmuş ve iki tarafın sorunlarını kendilerinin çözmesi gerektiği vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti,

---

[84] Tutel, **a.g.m.**, s. 255; Gencer, **a.g.e.**, s. 299.
[85] BOA, **Y. Mtv**. Nr.12/60: Bahriye Nezareti Tezkiresi (08.07.1883).

torpido üretimine hem boğaz ve kıyı güvenliği hem de limanlarda bekleyen Osmanlı Donanmasına gelebilecek saldırıların önlenmesi bakımından büyük önem veriyordu.Oral Sander'in değerlendirmesine göre: Berdan'ın yürütmekte olduğu torpido projesi başarıyla sonuçlanmış olsaydı, Osmanlı Devleti, torpido, torpidobot, ve deniz altı kullanan ilk deniz güçlerinden biri olacaktı [86].

II. Abdülhamit, Amerika Birleşik Devletleri ile ilişki kurulmasına ve mevcut olanların geliştirilmesine büyük önem verdi. ABD Başkanı ile ikili ilişki kurmanın yanı sıra somut ilişkiler oluşturma yoluna da gidildi. Bu ilişkiler içinde Osmanlı Donanması için ABD'den bir kruvazör alınması da vardı. Padişah, Philadelphia'daki Cramp yapım şirketinden 1899 tarihinde bir kruvazör istemiş, şirket tarafından yapımına başlanılan bu gemi Mayıs 1904 tarihinde Osmanlı devletine teslim edilmiştir. Padişah bu kruvazörle birlikte İstanbul'a gelen altı Amerikalı subayı da yüksek maaşlarla hizmetine almıştır [87].

Bahriye Nezareti, prensip olarak donanmanın ihtiyaç duyduğu gemiler ile bunların makine ve aksamının tersanede yapılmasını savunmaktaydı. Bunun bir çok nedeni bulunmaktaydı. Nedenler arasında yurt içinde yapılan üretimin dışarıya nazaran birkaç kat daha ucuz olması, ülke insanına istihdam yaratması, daha sağlam ve özenli yapılması ve en önemlilerinden biri de herhangi bir savaş halinde yabancılara muhtaç olunmayacak olması gösterilebilir. Nitekim belgelerde de bu tür düşünceler ifade edilmektedir. Örnek olarak Avrupa'ya sipariş edilmiş olan üç adet torpido istimbotundan sadece bir tanesinin alınması diğer ikisinin alınmasının iptaline yönelik çalışma gösterilebilir. Alınması iptal edilen bu iki geminin parasıyla tersanede altı adet gemi inşa edebilmek mümkündü. Bahriye Nezareti'nin, donanma ile ilgili ihtiyaçlarının yurt içi üretimle karşılanması politikası gayet olumlu bir düşünce olmakla beraber bu düşüncenin kuvveden fiile geçmesi tam anlamıyla mümkün olamamıştır. Her ne kadar Tersane-i Amire'de imalatın geliştirilmesi amacıyla her türlü fedakarlık gösterilmiş ise de istenilen hedefe ulaşılamamıştır. Bunda birçok neden olmakla beraber Tersane'de görevli bulunan kişilerin işlerindeki

[86] Sander, a.g.e., s. 31,32,33.
[87] Sander, a.g.e., s. 39.

yetersizlikleri, teknolojik bilgi ve tecrübe noksanlığı, tersanenin geliştirilmesi işine bir kısım çevrelerin menfaat elde etme arzusunun karışmış olması, işletme bilgisinin eksikliği ana nedenler olarak gösterilebilir. Tersanede üretilen top mermilerinin yapılan denemelerde yetersizliğinin görülmesi buna en güzel örnektir [88].

Donanmanın ihtiyaç duyduğu gemilerin yerli üretimle karşılanmasına yönelik bu çalışmalara rağmen yabancılara gemi siparişi verilmeye devam edilmiştir. Osmanlı Devleti, silâh sanayisinde daha çok Almanlarla işbirliğine gitmiş olmakla beraber gemi yapımı konusunda daha çok İngiltere, Fransa ve ABD'yi tercih yoluna gitmiştir. Bunda hiç şüphesiz bu devletlerin denizlerde Almanya'ya nazaran daha kuvvetli olmasının etkisi büyüktür. Osmanlı Devleti, 1889 tarihinde mevcut torpido sayısını yabancılara verilecek yeni siparişlerle 14'den 30'a yükseltmeyi plânlamıştır. Ancak; siparişi düşünülen 16 adet torpidonun maliyeti 256.000 sterlini bulmaktaydı. Bu durum Şura-yı Bahriye'de görüşülmüş ve sonuçta, Tersane-i Amire'de Avrupa'da imal olanlara eş değerde torpido inşa edilebileceği ve maliyetin de her gemi dokuzar bin liradan olmak üzere toplam 144.000 lira gibi daha makul bir düzeyde olacağı düşüncesi belirmiştir. Gemilerin Tersane-i Amire'de iki sene içinde bitirileceği de vurgulanmıştır. Şura-yı Bahriye mazbatasında torpidoların tersanece imalinin menfaate uygun olacağı ayrıca masrafın memleket içinde kalması bakımından ekonomik olduğu bunun yanında yerli malı torpidoların ithal edilenlere nazaran daha itinalı ve titiz yapıldığı da ifade edilmektedir [89].

II. Abdülhamit döneminde Tersane-i Amire de Abdülkadir Zırhlısı ve Hüdavendigar Muhafazalı Kruvazörü ile İzmit tersanesinde Medine ve Şadiye Kruvazörlerinin inşa faaliyeti de başlatılmıştır. Abdülkadir Zırhlısı için gerekli malzeme yurt dışından getirilmiştir. Tersane'de getirilen bu malzemenin montajı yapılmıştır. Montajı yapılan bu malzemeleri Tersane'de test edecek kapasitede teknik elemanların olmayışının getirdiği sıkıntının yanında, ithal malzemenin kullanılmasından dolayı maliyete eklenen gümrük ve taşıma ücretleri gemilerin yurt içinde üretilmesinden

---

[88] Hasan Rami Paşa, **Hatırat**, c.I, Artin Asetvaryan Matbaası, İstanbul, 1324, s.35,78,79.
[89] BOA, **Y. Mtv.** Nr.14/11: Bahriye Nezareti Tezkiresi (12.03.1884); BOA, **Y. Mtv.** Nr.39/116: Bahriye Nezareti Tezkiresi (27.08.1889).

amaçlanan gayeye pek uygun düşmemiştir. Bu gemilerin, topları ve diğer harp teçhizatları hariç, toplam maliyetleri 403.280 lirayı bulmaktaydı. Bu gemilerin yapımında tahsisat sıkıntısı çekilmekle beraber üç yıl içinde hepsinin inşaatlarının bitirilmesi planlanmıştır [90].

İnşa edilmekte olan gemilerin maliyetlerinin dağılımı şöyledir (Tablo V):

Tablo V.

Maliyet	**Geminin İsmi**
252.310	Zırhlı Abdülkadir Fırkateyni (Topları hariç)
73.960	Hüdavendigar Muhafazalı Kruvazörü (Topları hariç)
77.010	Medine ve Şadiye Kruvazörü (Topları hariç)
403.280	**Toplam**

1904 yılında Tersane-i Amire içinde bulunan işletmelerin yeni teknolojiye göre ıslahının lüzumlu olduğu görülmüş ve bu amaçla Bahriye Erkan-ı Harbiye ve İmalat Komisyonu Reisleri Ferik Mehmet Rıfat, Hüsnü ve Fabrikalar Müdürü Mirliva Adil ile Baş Ressam Ahmet Paşalar gerekli çalışmaları yürütmüşlerdir. Padişahın verdiği irade ile başlatılmış olan bu çalışmalar sonucu Tersane-i Amire için gerekli malzeme tespit edilmiştir. Tersane-i Amire'nin yenilenmesi için gerekli alet, edevat ve makinelerin toplam değeri ise 51.524 liraya tekabül etmektedir [91].

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Tersane-i Amire'de yerli üretimin ve yerli ekonominin güçlendirilmesine son derece önem verilmekteydi. Ülke gelirlerinin yurt dışına çıkmasını engellemek için gerekli çaba gösteriliyordu. Tersane-i Amire'de bu manada önemli miktarda yerli üretim ile beraber bakım ve onarım çalışmaları da yürütülmekteydi. Bu durum devlet açısından önemli bir maddi kazanç sağlamaktaydı. Örnek olarak 1907-1908 yılları arasında Tersane-i Amire de imal ve tamir edilen eşya bedelini göstermek mümkündür. Bu dönem itibariyle tersanede toplam 15.748.976 kuruş 24 para tutarında bir çalışma yapıldı [92].

---

[90] BOA, **Y. Mtv.** Nr.258/48: Bahriye Nezareti Tezkiresi (23.03.1904); Hasan Rami Paşa, **a.g.e.**, s. 95,97.
[91] BOA, **Y. Mtv.** Nr.258/129: Bahriye Nezareti Tezkiresi (01.04.1904).
[92] BOA, **Y. Mtv.** Nr.307/79: Bahriye Nezareti Tezkiresi (16.03.1908).

II. Abdülhamit döneminde, Tersane-i Amire içinde ve Bahriye Dairesine bağlı yerlerde bir takım fabrikalar inşa edildi. İnşa edilmiş olan bu fabrikaların isimleri ve yapılış tarihleri sırasıyla şöyledir [93]:

Değirmen – 1885/1886
Kundak İmalat Fabrikası – 1887/1888
Kundak Fabrikası – 1894/1895
Kalıbhane – 1892/1893
Kışla – 1892/1893
Zift Fabrikası – 1893/1894
Torpido İstimbotları Keşidesine Mahsus Mahal – 1893/1894
Tuğla Fabrikası – 1893/1894
Çelik Fırını – 1893/1894
İmalat Demirhanesi – 1893/1894
Çivi Fabrikası – 1893/1894
Torpido Fabrikası – 1893/1894
Boru Fabrikası – 1893/1894
Kimyagerhane – 1893/1894
Elektrik Fabrikası – 1893/1894
Tesviye Fabrikası – 1894/1895
Ağaç Kurutmaya Mahsus Fabrika – 1894/1895
Tarabya Dergah-ı Şerifi – 1894/1895
Torpida Mağzası – 1894/1895
Nakkaşhane – 1894/1895
Bahriye Matbaası – 1894/1895

Netice itibariyle, II. Abdülhamit Askeri Sanayiinin diğer alanlarında olduğu gibi deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesine yönelik çalışmalarda ve Tersane-i Amire'nin geliştirilmesinde önemli bir çaba ve hassasiyet göstermiştir. Bu kuruluşları, çağının en son teknolojisiyle donatmak noktasında gerekli desteği vermiştir.Bu yatırıma rağmen yukarıda açıkladığımız gerekçelerden dolayı bu müesseselerden istenilen ölçüde faydalanılamadığı anlaşılmaktadır [94].

---

[93] BOA, Y. Mtv. Nr.121/121: Bahriye Nezareti Tezkiresi (12.05.1895).
[94] Hasan Rami Paşa, a.g.e., s.98.

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERİ GİYİM FABRİKALARI

A. FES FABRİKASI (FESHANE)

1. Kuruluşu

II. Mahmut, Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra 17 Haziran 1826 tarihinde Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunu kurdu. Padişah, yeni oluşturduğu bu orduya mensup askerlere "Şubara" isminde yeni bir başlık giydirdi. Şubaralar bir nevi kalpak mahiyetinde idi. Kadife çuhadan imal edilen bu başlık altı, yedi ve sekiz dilimli olup tepesi yuvarlaktı. Ancak; şubara hem güneşten hem de yağmurdan etkilenip çabuk bir şekilde bozulmakta idi. Şubaranın dayanıksız olması gereksiz yere önemli bir masrafa neden olduğundan Sultan II. Mahmut, yaz ve kış giyilebilecek daha dayanıklı bir başlık bulunması için bir arayış içine düştü. Sonunda Hüsrev Paşa'nın Bab-ı Seraskeriye naklettiği askerlerin fesleri gibi feslerin giyilmesini padişah uygun gördü. Bunun üzerine ordunun kullanımı için gerekli feslerin tedariki çalışmaları başlatıldı [1]. Fes, ilk olarak Tunus'tan ithal edildi. Tunus Beylerbeyine devletçe elli bin fes sipariş edildi. Bir müddet durum bu şekilde idare edilmiş ancak ihtiyacın gittikçe artması üzerine İstanbul'da da fes üretiminin yapılmasına karar verilmiştir [2].

Devlet, İstanbul'da fes üretimi işini bir yetkilinin eline vermeyi uygun görmüş ve bu amaçla İzmirli Katipzade Mustafa Efendiyi Fes Nazırı olarak görevlendirmiştir. İstanbul'a Tunus'tan yirmi üç fes ustası getirildi. Fes üretimi amacıyla Mukataat Hazinesi'nden 1,5 milyon kuruş ödenek ayrıldı. İlk Fes İmalathanesi 1833 tarihinde Kadırga semtinde Hazine-i Hassa'ya ait bir binada oluşturuldu. Bu fes imalathanesine Darüssınae'de denilmekteydi [3]. Buna ilave olarak İzmit'te bir dinkhane kuruldu. Kadırga'daki Fes imalathanesinde on altı ay süren deneme üretimleri sonucunda üç yüze yakın usta, kalfa ve işçi yetiştirildi. Bu üretim çalışmaları sırasında Fes imalatı için en uygun yapağının merinos yapağısı

---

[1] Talat Mümtaz Yaman, "Osmanlıların Son İki Serpuşu Şubara ve Fes Hakkında",**Varlık Mecmuası**, Sayı:140, Ankara, 1939, s. 264,275,266; Önsoy, **a.g.e.**, s.50-51.
[2] Yaman, **a.g.m.**, s.266; Güran, **a.g.m.**, s.239; Sarc, **a.g.m.**, s.12,13.
[3] Alageyik, **a,g,m.**, s.9; Önsoy, **a.g.e.** ,s.50-51; Güran, **a.g.m.** , s.239.

olduğu da görüldü. Zamanla fese duyulan ihtiyacın da artmasıyla bu imalathanenin binası yetersiz kaldı. Feshane, 1839 yılında Defterdar'da bulunan, III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'a ait sarayın kur'a dairesine taşındı. Feshane, 1839 yılında Feshane-i Amire adını aldı [4].

Fes imal etmek amacıyla kurulan Feshane, 1843 yılında çuha imalatı yapacak şekilde geliştirildi. Feshane'de üretilen eşyanın gerek sayısını ve gerekse kalitesini arttırmak amacıyla, yenileme ve geliştirme çabaları daha sonraki yıllarda da devam etti. Bu amaçla 1848 tarihinden sonra İngiltere ve Belçika'dan yeni makineler satın alındı. 1849-1851 yılları arası gerçekleştirilen bu modernizasyon çalışmaları için 2,5 milyon kuruşu aşan bir harcama yapıldı. Fabrikanın geliştirilmesine yönelik çalışmaların finansmanı bizzat Feshane'nin kendi üretiminden sağlamış olduğu gelirlerden karşılanmakta idi. Fabrika için yurt dışından ithal edilen makinelerin bedeli 589.285 kuruş olup, bunların içinde de en pahalısı 393.893 kuruşa İngiltere'den ithal edilen 55 beygir kuvvetindeki buhar motoru idi. Böylece fabrikanın ulaştığı toplam güç kaynağı, daha önce mevcut olan 26 beygir gücündeki buhar motoru ile beraber 81 beygir oldu. Bunun sonucunda yıllık fes üretim kapasitesi 500-600 bine ulaştı. Feshane, 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında ve sonrası dönemde orduya satmış olduğu feslerin bedellerini tam anlamıyla tahsil edemediğinden önemli bir malî krize girdi. 1857-1858 yılında toplam borç tutarı 14.885.637 kuruşa tekabül etmekte idi. Ayrıca bu paranın faizi de Feshane'yi önemli bir şekilde sıkıntıya sokmakta idi. Bu durum, Feshane'nin gelişmesini önemli derecede etkilemiş 1859-1860 yılındaki fes üretimi 129.953 adede düşmüştür. Yine 1864 yılında Feshane, devlete satmış olduğu feslerin fiyatını maliyet fiyatına eşitlemek zorunda kaldı. Bu durum, Feshane'nin kârlılık kapasitesini önemli miktarda etkiledi [5].

Feshane açısından değerlendirilecek önemli gelişmelerden bir tanesi de 1865 yılında meydana gelen yangın hadisesidir. Feshane bu yangınla tamamen kül oldu. Ancak, Sultan Abdülaziz Feshane'yi 1868 yılında tam anlamıyla yeniden tesis etti. Feshane, temin edilen yeni makine ve aletlerle modern bir dokuma fabrikası olarak tekrar hizmete başladı. Feshane, 1878

---

[4] Alageyik, a.g.m. ,s.9; Güran, a.g.m., s.239 ; Önsoy, a.g.e. ,s.50,51 ; Sarc, a.g.m., s.12,13 .
[5] Güran, a.g.m., s. 241,242 ; Önsoy, a.g.e., s.50,51.

yılında Seraskerlik makamına bağlandı. İkinci Abdülhamit dönemi boyunca bu idareye bağlı olarak çalıştı [6].

2. Üretim ve Pazarlama

Feshane fes üretmek amacıyla kurulmuş bir işletme olmakla beraber daha sonraları üretim yelpazesini giderek genişletmiştir. Fabrika, 1843 yılından itibaren çuha üretimine başladı. Bundan maksat, yurt dışına gereksiz yere para çıkışını engellemekti. İlk yıl yapılan deneme niteliğindeki üretim ile 3203 arşın çuha üretildi. Üretilen çuhanın 2380 arşını orduya satıldı. Satış fiyatı 31.5 kuruş olup toplam satış geliri 98.642 kuruştu. Toplam maliyet 81.714 kuruş olup sağlanan kâr 16.927 kuruş idi. Feshane'de ince çuha üretimi bundan sonra pek karlı olmamış ve fabrika üretim şeklini ince çuhadan kaba çuhaya çevirmişti. Bunda hiç şüphesiz ithal edilen ince çuha yapağısının pahalı olması büyük rol oynamaktaydı. Feshane'de kaba çuha üretimi diğerine göre daha başarılı olmuş Mart 1858 - Temmuz 1861 döneminde 389.614 arşın çuha satılmıştır. Üretimdeki bu artış üretim maliyetinin düşmesini de beraberinde getirmiştir [7].

Feshane'de üretilen feslerin, önemli bir miktarı ordunun ve memurların ihtiyacını karşılama maksadıyla devlete satılmakta idi. Bunun dışında kalan kısmı ise halka sunulmaktaydı. Halka satış dükkanlar aracılığıyla oluyordu. Feshane'nin üretmiş olduğu fesler kalite bakımından halkın rağbetini kazanmıştı. Feshane idaresi, pazarlama konusunda gayet akılcı bir davranış sergilemiştir. Yabancı rekabetine karşı hem kendini hem de pazarını korumasını bilmiştir. Ülke içi pazar payını genişletmek amacıyla çeşitli stratejiler çizmiştir. Fesleri İstanbul halkına fesçi esnafı aracılığıyla verme ve bunlara taksitle satış imkânı sağlama bunlardan birisidir. Başka bir tedbir ise ülke çapında satış hizmetlerini yaygınlaştırmak amacıyla mağazalar zinciri kurulması çalışmalarıdır. Bu çalışma doğrultusunda; İzmir, Adana, Beyrut, Şam, Halep, Bağdat, Sivas, Trabzon, Edirne, Filibe,

---

[6] Alageyik, **a.g.m.** ,s.9 ; Güran, **a.g.m.** , s.242.
[7] Güran, **a.g.m.** , s.242,243,244.

Selanik, Varna vb. büyük şehirlerde birer satış şubesi açılması yolunda çalışmalar yapılmıştır [8].

Feshane'de bir çok tür ve çeşitte eşya üretimi yapılmakta idi. Bunlar arasında şunları saymak mümkündür: Fes, çeşitli renk ve türde çuha, şayak, kazmir, ayak havlusu, gaytan, çorap, yol halısı, triko, yorgan fanila, asker kilimi, seccade, gömlek fanila, çarşaf, çeşitli türde aba, boyun sargısı, bel kuşağı, atkı ve battaniye gibi eşyaları sayabiliriz [9].

3. II. Abdülhamit Döneminde Feshane

II. Abdülhamit döneminde Feshane'ye yönelik devlet yatırımları devam etti. Padişah, diğer sanayi kuruluşlarının desteklenmesinde olduğu gibi, Feshane'nin desteklenmesine de büyük önem verdi. Ülkenin dokuma sektöründe önemli bir yeri olan Feshane, padişahın desteğine rağmen istenilen düzeyde üretim yapamamakta idi. Fabrika yönetimi bu durumu alet edevat yokluğu ve yapağı yokluğuna bağlamakta idi. Ancak, Feshane tarafından belirtilen bu gerekçe hükümet tarafından pek inandırıcı bulunmadığından konu hakkında tahkikat yapılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda kaliteli fes üretilememesinin temel nedeni, içinde bulunulan durum nedeniyle genel imalata yetecek düzeyde ve çeşitte yapağı, ecza ve gerekli levazımat yokluğu olduğu tespit edilmiştir [10].

Bu dönem içerisinde Feshane'ye yeni bir imalathane daha eklendi. Yeni yapılan bu imalathane yaklaşık 68 bin liraya mal oldu. İmalathane için gerekli alet ve makinelerin Avrupa'dan temini yoluna gidildi. Bu iş için 39 bin liralık bir ödeme planlanmış ve bunun da Maliye Nezaretince karşılanması düşünülmüştür. Bütün bunlar temin edildiği taktirde tek sorunun yapağı ve diğer hammadde temini olduğu belirtilmektedir. İyi cins fes üretiminde Saksonya yapağısı kullanılırken genel ihtiyaca yönelik fesler Odesa yapağısından üretilmekte idi [11].

---

[8] Güran, **a.g.m.**, s.239,241.

[9] BOA, **Y. Mtv.** Nr.53/99: Seraskerlik Makamının Tezkireleri (29.08.1891); BOA, **Y. Mtv.** Nr.140/41: Seraskerlik Makamının Tezkireleri (14.04.1896); BOA, **Y. Mtv.** Nr.165/82: Seraskerlik Makamının Tezkireleri (21.08.1897).

[10] BOA, **Y. Mtv.** Nr.27/37: Seraskerlik Makamının Tezkireleri (18.08.1887).

[11] BOA,**Y. Mtv.** Nr.27/27: Seraskerlik Makamının Tezkireleri (18.08.1887); BOA,**Y. Mtv.** Nr.37/33: Seraskerlik Makamının Tezkireleri (20.01.1889).

Yeni yapılan Fes imalathanesinin imalata başlayabilmesi için 5000 lira olan sermayesinin ödenmesi Fes fabrikası yöneticisi Şilken paşa tarafından istenmiş ancak bu teklif Seraskerlik tarafından reddedilmiştir. Bunun sonucu Şilken Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Şilken paşanın teklifinin reddedilmesinde onun görevi sırasında pek önemli icraat yapmaması büyük rol oynamıştır. Bundan sonra fabrika tekrar Daire-i Askeriye idaresine alınmıştır [12].

1889 tarihinde, Fabrika-yı Hümayunlar Nazırı Abdullah Bey, Fes fabrikası Fen Direktörü Livo ve Nazır Muavini Celil Bey Fes fabrikasının kendilerine 10 yıl süreyle ihale edilmesi için başvuruda bulundular. Ancak bu isimler yeterli sermayeye sahip değillerdi. Bu iş için gerekli olan parayı yabancılardan sağlamayı düşünmekteydiler. Askeri konularda dışa bağımlı olmama konusunda titiz davranan devlet, padişahın bu konudaki iradesini de dikkate alarak bu teklifi reddetti [13].

Bu dönemde fabrikada görevli yabancı ustalar hakkında da bir takım söylentiler hasıl olmuştur. Fes fabrikası Direktörü Livo'ya yapılan isnatlar bunlar arasında tipik örnektir. Yapılan bu suçlamalar sonucu Direktör görevinden uzaklaştırılmakla beraber daha sonra yapılan tetkikat sonucu haksız yere suçlandığı anlaşılmıştır. Bu tür iftiraların nedeni olarak yerli çıkar gruplarının, Direktör tarafından uygulanan yeni üretim tekniklerinden bir takım zararlara uğraması gösterilebilir [14].

Feshane'nin geliştirilmesine yönelik çalışmalar daha sonraki tarihlerde de devam etti. 1895 yılında, Salifsi (?) nin aldığı tiftik tezgahlarına ek olarak yeni tiftik ve dokuma tezgahları alınması için çalışmalar başlatıldı. Satın alınması düşünülen tezgahların maliyetleri toplam 1016 sterline tekabül etmekte idi. Bu paranın 896 sterlini tiftik tezgahlarına aitti. Geriye kalan 120 sterlin ise alınması düşünülen üç adet dokuma tezgahının fiyatıdır. Feshane için satın alınan bu makinelerin bedellerinin temettüattan ödenmesi yoluna gidildi. 1904 tarihinde de kumaş imalathanesinin geliştirilmesi çalışmaları başlatıldı. Burada 8 Cornwall kazanı ile çalıştırılan her biri 400 er beygir gücünde iki buhar makinesi güç

---

[12] BOA,Y. Mtv. Nr.33/50: Maliye Mezareti Tezkiresi (30.05.1888); BOA,Y. Mtv. Nr.37/33: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (20.01.1889).
[13] BOA,Y. Mtv. Nr.37/33: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (20.01.1889).
[14] BOA, Y.Mtv. Nr.44/80: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (11.08.1890).

kaynağı olarak kullanılıyordu . Bu fabrikanın II. Abdülhamit Dönemine ait toplu bir istatistiği yoktur. Bununla birlikte bir fikir verebilmesi açısından Ağustos 1891-Mayıs 1901 aylarına ait üretimle ilgili istatistikleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Tablo VI) [15].

Tablo VI.

İmal Edilen Eşya	Miktar	Pistal
15Ağustos 1891 - 27 Ağustos 1891		
Kaba şayak	23,30 Arşın	1
İnce şayak	49,90 Arşın	2
Kazmir	268,80 Arşın	11
Açık mavi ince çuka	21,70 Arşın	1
Süvari topçu efradına mahsus kurşuni pantolonluk	73,20 Arşın	3
Eyyam-ı adliyeye mahsus laciverdi kaba çuka	6762,50 Arşın	281
Ayak havlusu	14 Adet	-
Askeri fes	5065 Adet	-
Çarşı fesi	111 Adet	-
25 Mayıs 1901- 06 Haziran 1901		
Lacivert kaba çuka	21737,10 Metre	880
Mavi kaba çuka	809,70 Metre	35
Lacivert nim kaba çuka	2661,50 Metre	127
Kahverengi nim kaba çuka	363,30 Metre	17
Mavi nim kaba çuka	88,10 Metre	4
Lacivert birinci ince çuka	932,90 Metre	52
Mavi birinci ince çuka	146,60 Metre	8
Kazmir	56,20 (?)Metre	2
Gaytan	68.200 Metre	1368
Bağlama yol halısı	47,86 Metre	-
Asker fesi	6629 Adet	-
Çarşı fesi	16 Adet	-
Asker kilimi	2013 Adet	-
Bağlama seccade	1 Adet	-
Çaharlı seccade	1 Adet	-
Çarşı çorabı	495 Çift	-
Asker çorabı	100 Çift	-

Osmanlı sanayileşme sürecinin en temel sanayi kuruluşlarından biri olan Feshane, İkinci Abdülhamit döneminde de gelişme gösterdi. Devlet, ihtiyaç duyduğu fesin büyük kısmını buradan sağlamakta idi. Yine ordu ve

[15] BOA,Y. Mtv. Nr.114/126: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (12.02.1895); Müller-Wiener, a.g.m., s.76; BOA,Y. Mtv. Nr.215/95: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (01.06.1901); BOA,Y. Mtv. Nr.216/29: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (08.06.1901); BOA,Y. Mtv. Nr.53/99: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (29.08.1891).

halk için, önemli miktarda çuha, battaniye, şayak, kazmir, çorap vb. ürünler Feshane tarafından üretildi.

B. İZMİT BEZ FABRİKASI

1. Kuruluşu

Tanzimat döneminde kurulan önemli sanayi kuruluşlarından biri olan İzmit Bez fabrikası, 1844 yılında faaliyete geçmiştir. Fabrika, ordunun ihtiyaç duyduğu kumaş ve fesi üretmek amacıyla kuruldu. Fabrikanın, devrin son teknolojisine göre tesis edilmesi düşünülmüş ve bu amaçla Barutçubaşı Ohannes Dadian görevlendirilmiştir. Dadian, fabrikanın ihtiyacı olan alet ve makineleri İngiltere'den satın aldı [16]. Fabrikanın yönetimi İngiliz asıllı bir fabrikatöre verildi. İşletmenin işçi kapasitesi 200 kişi idi. Kuruluş sermayesi 5 milyon kuruştu. 1849 yılında yapılan bir tespite göre ise fabrikanın toplam tesis değeri 24.356.955 kuruştur. Bu miktarın 16.970.030 kuruşu bina inşaatı, geri kalan 7.386.925 kuruşu ise makine ve alet donanımı için harcandı [17]. İzmit Bez fabrikası, 1849 yılında D®r-ı Ş_ra-yı Askerî yönetimine devrolundu.

2. Üretim ve Pazarlama

Çuha üretimi, Osmanlı devletinin ilk zamanlarından beri önem verdiği bir husustur. Devlet, çuha üretimi yapan yerli esnaf ve işletmelere daima destek çıktı. Tanzimat'tan sonra oluşan fabrikalaşma sürecinde de bu sektöre önem verildi. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, İzmit bez fabrikasının en son teknolojiye göre donatılmasını sağladı. Fabrikanın düzenli bir şekilde çalışabilmesi için, Avrupa'dan usta ve yöneticiler getirtildi. Sonuçta; İzmit Bez fabrikası İngiliz ve Fransız dokumalarıyla rekabet edecek düzeyde üretim yapabilir hale geldi [18].

İzmit Bez fabrikası, çuha ve fes üretimi için kurulmuş olduğu halde bunların yanında yatak çarşafları, havlu, çorap, eldiven ve kilim gibi mamuller de imal edebilmekteydi. 1846 yılında Belçikalı bir uzman tarafından hazırlanan rapora göre fabrikanın üretim kapasitesi yıllık 120 bin arşın çuha idi. Eğer üretim maliyetleri düşürülebilirse burada üretilen çuha

---

[16] İlgürel, a.g.m., s.157,158.
[17] Güren, a.g.m., 244,245 ; Önsoy, a.g.e. , s.51 ; Clark, a.g.m. , s.41.
[18] Önsoy, a.g.e., s.51 ; Adnan Giz, "İstanbul'da İlk sanayi Tesislerinin kuruluş yılı:1805", İSOD, Sayı: 23,İstanbul, 15 Ocak 1968,s. 25.

ithal edilenin yerini alabilirdi. Yine aynı rapora göre en önemli sıkıntılardan biri kalifiye iş gücü sıkıntısı idi. Bunun için, yerli ustalar yetişinceye kadar yabancıların getirtilmesi gerekli idi [19].

Fabrikanın yıllık üretim kapasitesi hakkında şunları söylemek mümkündür: Kurulduğu dönem itibarıyla, yıllık 60 bin fes ve 192 ton çuha imalatının yanı sıra 60 ton kadar da tiftik işlenmekteydi [20]. İzmit Bez fabrikasında en çok üretilen mamul kaba çuha idi. Bu durum 1848-1849 üretim miktarlarında da kendini göstermektedir. Dönem itibarı ile 35.180 arşın kaba çuha üretimi yapılırken, ince çuha 7.937, orta kalite çuha üretimi ise 4654 arşından ibaretti. Fabrikada 1860'lı yılların başında ortalama 72 bin metre çuha ve 60 bin adet fes üretilmekteydi [21].

İzmit Bez fabrikasında üretilmekte olan mamullerin büyük bir kısmı orduya yönelikti. Fabrika ile devlet arasında yapılan anlaşmaya göre devlet, fabrika ürünlerini sabit fiyatlarla yani kârsız satın alabilmekteydi. Kuruluş döneminde fabrikada tespit olunan fiyatlar şöyleydi: Orta kalite çuha için arşın başına imalat masrafı olarak 24 ve yapağı bedeli olarak 14 kuruş olmak üzere toplam 38 kuruş, kaba çuha için ise 9,5 kuruş 10 para imalat bedeli ve 4 kuruş 1 para da yapağı gideri olarak toplam 13,5 kuruş 11 para idi. Yine 1848-1849 yılında fabrika tarafından satılan 79.743 arşın çuhanın yüzde sekseni orduya aitti. Bu satış karşılığında 1.469.221 kuruş gelir sağlanmıştı. Orduya verilen kumaşların 56.802 arşınını kaba asker çuhası oluştururken 13.717 arşını da orta kalite subay çuhası idi. Bu dönem itibarıyla halka satılan 9.224 arşın çuhanın büyük bir bölümünü iyi kalite çuha oluşturmakta idi. Halka satılan mallardan fabrikaya 451.805 kuruş gelir sağlandı [22].

3. II. Abdülhamit Dönemi Faaliyeti

II. Abdülhamit döneminde İzmit Bez fabrikası, Feshane-i Amire ile eş zamanlı olarak yönetim değişikliğine uğramış ve seraskerlik makamının

---

[19] Güran, a.g.m., s. 245.
[20] Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK, Ankara, 1994, s.64.
[21] Önsoy, a.g.m., s.51; Güran,a.g.m., s.246.
[22] Güran, a.g.m., 245,247.

idaresine verilmiştir. Fabrika, bu dönemdeki üretiminin hemen hemen hepsini orduya yönelik olarak yapmıştır. Bunu fabrika imalatını içeren belgelerden de takip etmek mümkündür. Fabrikada çeşitli renk ve türden subay çuhası üretiminin yanı sıra askerlere yönelik de pantolonlu kumaş üretimi yapılmakta idi. Bu dönemde fabrikanın aşağıdaki tabloda daha detaylı görüleceği üzere, imal ettiği eşyalar arasında içinde kumaştan başka askerlere mahsus imal edilen kilim de yer almaktaydı (Tablo VII). Salgın hastalıkların fabrika imalatını olumsuz bir şekilde etkilediği 1891 yılında İzmit'te çıkan sıtma salgınında bir kez daha görülmüştür. Bu salgında fabrikada çalışmakta olan işçilerden dörtte birlik kısmı bu hastalığa yakalanmıştı. Bu durum fabrikada imal edilen eşyanın miktarında da bir düşüşe sebep olmuştur [23].

Tablo VII.

İmal Edilen Eşya	Miktar	Pistal
15 Ağustos 1891 - 27 Ağustos 1891		
Büyük kenarlı lacivert çuha	66,10 arşın	4
Koyu lacivert cuha	210,20 arşın	12
Siyah birinci zabit çuhası	71 arşın	4
En gri ikinci zabit çuhası	304,50 arşın	16
Kurşuni pantolluk çuha	403,50 arşın	18
Lacivert kaba nefer çuhası	2574 arşın	121
25 Mayıs 1901- 06 Haziran 1901		**Top**
Lacivert kaba çuha	9900 metre	450
08 Ağustos 1901 tarihli mamulat		
İnce çuha	529 metre	23
Kaba çuha	3220 metre	140
Kilim	600 adet	

[23] BOA,Y. Mtv. Nr.53/99: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (29.08.1891); BOA,Y. Mtv. Nr.189/52: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (15.04.1899); BOA,Y. Mtv. Nr.215/95: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (01.06.1901); BOA,Y. Mtv. Nr.216/29: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (08.06.1891); BOA,Y. Mtv. Nr.240/17: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (07.02.1903); BOA,Y. Mtv. Nr.255/246: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (13.02.1904) ; BOA,Y. Mtv. Nr.267/148: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (05.11.1904).

C. BASMAHANE (Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası)

1. Kuruluş ve Gelişimi

Basmahane, 1850 yılında özel teşebbüs tarafından Bakırköy'de el dokumacılığı ve basmacılık yapmak üzere kuruldu. Basmahane'nin kurucusu, devletin sanayi faaliyetlerinde de önemli rolü olan Ohannes Dadian idi. Ancak; Basmahane on sene gibi bir müddet faaliyet gösterdikten sonra himayesizlik ve yabancı malların rekabeti karşısında çalışmaya devam edemedi. Fabrika 1860 yılında Hazine-i Hassa, 1867 yılında ise "Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası" ismiyle Harbiye Nezareti'ne bağlandı. Bu dönemden sonra fabrikada üretilen mamullerin büyük çoğunluğu orduya yönelikti. Bu amaçla fabrika yenilenerek geliştirildi. Basmahane'nin imal ettiği mamuller arasında askerî elbise, astar, iç çamaşırı, çadır bezi ve çanta kumaşı bulunmakta idi [24].

Basmahane'de üretime başlandığı yıl 24 yabancı usta çalışmaktaydı. Bu dönemde fabrikanın toplam memur ve işçi sayısı 127 idi. Basmahane'de 1852 yılında 310 kişi çalışmakta olup bunların 155'i Müslüman, 146'sı gayr-ı müslim olmak üzere toplam 301 Osmanlı vatandaşı ve dokuz tanesi de yabancı uyruklulardan müteşekkildi. Fabrikada en çok işçi çuha bölümünde çalışmakta idi. Fabrika memurlarına ortalama 650 kuruş ücret ödenmekteydi. Fabrikanın idarî görevlilerine ödediği en yüksek maaş 1000 kuruş iken Avrupalı baş ustası 5.625 kuruş almaktaydı. İşçilere ödenen aylık ücretler 150 ile 400 kuruş arasında değişmekle birlikte çoğunluğu 200 kuruş aylık ücret almakta idi [25].

Devlet, 1864 yılında, Basmahane fabrikasından orduya yapılan satışlarda fiyat indirimine gitmesini teklif etmiş bunu yapmaması halinde fabrika yönetiminin orduya devrini istemiştir. Bunun üzerine Basmahane orduya yapmış olduğu satışlarda arşın başına on paralık bir indirime gitmiştir [26].

---

[24] Eldem, a.g.e., s.64; Alageyik, a.g.m., s.9; Müller-Wiener, a.g.m. , s.79; Önsoy, a.g.e. , s.52.
[25] Güran, a.g.m., s. 247,248.
[26] Güran, a.g.m., s. 248.

2. II. Abdülhamit Dönemi Faaliyeti

II. Abdülhamit döneminde Basmahane, Feshane ve İzmit Bez fabrikası gibi Seraskerlik makamına bağlı olarak çalışmıştır. Bu dönemde Basmahanenin geliştirilmesine yönelik çabalara rastlamak mümkündür. Devlet, fabrikada mevcut olan alet ve makineleri son teknolojiye göre yenilemek amacıyla birtakım çalışmalar başlatmıştır. Bu çalışmalar kapsamında İngiliz Plat kardeşler şirketi ile görüşmeler başarıyla sonuçlanmıştır. Bu şirket ile varılan anlaşmaya göre bir mühendis ve gerek duyulan alet ve makineler Basmahane'ye sağlanacaktı. Belirttiğimiz bu işler Londra sefaretince yürütülmüştür [27].

II. Abdülhamit döneminde, Basmahane'nin yapmış olduğu üretim incelendiğinde yapılan üretimin büyük bir kısmının orduya yönelik olduğu görülmektedir. Bunun yanında halka yönelik satışlarda yapılmaktaydı. Basmahane'nin imal ettiği ürünleri vermiş olduğu kurum ve kuruluşlar arasında Nizamiye Elbise Anbarı, Fes Fabrikası, Saraçhane Anbarı, Tophane İdaresi ve halka ait dükkanları saymak mümkündür [28].

Bu dönemde Basmahane tarafından üretilmiş olan eşyalar arasında aşağıdaki tabloda görüleceği üzere: Çadır kolonu, çadır bezi, çadır ipi, Amerikan bezi, elbiselik bez, çantalık ve cüzdanlık bez, çarşaf bezi, perdelik dokuma, havlu, peştemal, pike, boğçalık, peçete, kuşak, püskül ve iplik gibi mamül maddeleri sayabiliriz (TabloVIII). İmal edilen eşyanın miktarı standart bir düzeyde olmayıp talebe göre azalıp çoğalmaktaydı. Basmahane'den halka yönelik olarak yapılan satışlar düzenli bir şekilde değildi. İmal edilen ürünlerin miktarlarına göre dükkanlara yapılan satışları da değişmekteydi [29].

---

[27] BOA, **Y. Mtv.** Nr.92/102: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (01.04.1894).

[28] BOA, **Y. Mtv.** Nr.53/99;140/41;165/82;189/52;215/95;216/29;240/17; 255/246; 267/148;BOA,**Y.Mtv.** Nr.308/175: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (25.04.1908); BOA, **Y. Mtv.** Nr.309/133: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (16.05.1908).

[29] BOA, **Y. Mtv.** Nr.53/99;140/41;165/82;189/52;215/95;216/29;240/17; 255/246; 267/148;BOA,**Y.Mtv.** Nr.308/175: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (25.04.1908); BOA, **Y. Mtv.** Nr.309/133: Seraskerlik Makamının Tezkiresi (16.05.1908).

Tablo VIII.

İmal Edilen Eşya		
15Ağustos 1891 - 27 Ağustos 1891	**Miktar**	**Arşın**
Çadır bezi	361,90	"
Çadır astarı	2013,20	"
Elbiselik bez	5272,90	"
Gömleklik amerikan	1947	"
Enli amerikan	56	"
Çadır kolonu	156,500	"
Çadır ipi	277,500	"
El havlusu	403	"
İki yüzlü havlu	13	"
Bir yüzlü havlu	1	"
25 Mayıs 1901- 06 Haziran 1901	**Miktar**	**Top**
Çadır bezi	1805,40 metre	47
Amerikan bezi	30036,60 metre	858
Elbiselik düz bez	5718,30 metre	203
Çarşaf bezi	192 metre	7
Enli ve ensiz dokuma bezi	194,60 metre	7
Çadır kolonu ve valar ipi	400 metre	-
Beyaz Dımş bezi	86,90 metre	3
Havlu	120 adet	-
Tüylü perdelik	28 adet	-
Püskül	150 adet	-

D. HEREKE FABRİKASI

Tanzimat döneminde kurulan önemli sanayi kuruluşlarından bir tanesi de Hereke fabrikasıdır. Hereke fabrikası, 1843 yılında 50 pamuklu ve 25 ipekli Canfes tezgah ile donanmış olarak faaliyetine başladı. Hereke fabrikası daha çok saray ve çevresinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretim yapmaktaydı [30].

Hereke fabrikası, II. Abdülhamit zamanında gelişimini devam ettirdi. Fabrika, Alman imparatoru Kayzer II. Wilhelm'in de takdirini kazanmıştı. Fabrikada meydana gelen ilerlemeler mamüllerinin de fazlaca rağbet görmesine neden oldu. Hereke fabrikası, saraya yönelik üretiminin yanında piyasa için de çalışmaya başladı. 1902 yılında fabrikaya, 20 tezgahlı bir çuha ve şayak imalathanesi eklendi. Hereke fabrikasına yapılan bu imalathane az bir zaman geçmesine rağmen gelir gider dengesinde, 14.03.1906-14.11.1906 döneminde, 155.758 kuruşluk net kâr sağlamıştır [31].

II. Abdülhamit döneminde Hereke fabrikasına yapılan bir başka katkı da 1905 yılında fabrikaya eklenen fes imalathanesidir. Yeni olarak inşa edilen bu imalathanedeki fesler genel isteğe uygun olarak imal edilmekteydi. Ancak, imalathanenin günlük fes üretim miktarı yetersiz idi. Burada günde ancak 500 adet fes imal edilebilmekteydi. Bunun üzerine yapılan incelemeler sonucunda imalathaneye yeni alet ve makinelerin gerekli olduğu tespit edilmiştir. Fes imalathanesine satın alınması düşünülen alet ve makineler arasında dört adet döküm makinesi, bin adet kalıp, yeni model iki adet boya kazanı ile 60-70 santimetre uzunluğunda lastik perdaht makinesi bulunmaktaydı. Bu alet ve makinelerin Avrupa'dan 618 lira karşılığında temini yoluna gidilmiştir [32].

---

[30] Eldem, a.g.e. ,s.63.
[31] BOA, Y. Mtv. Nr.291/109: Hazine-i Hassa Nezaretinin Tezkiresi (16.12.1906); Eldem, a.g.e. ,s.64.
[32] BOA, Y. Mtv. Nr.298/96: Hazine-i Hassa Nezaretinin Tezkiresi (03.06.1907).

E. İSLİMYE ÇUHA FABRİKASI

Devletin Tanzimat'tan önce kurduğu önemli sanayi kuruluşlarından bir tanesi olan İslimye Çuha Fabrikası ilk olarak 1836 yılında faaliyete geçti. Fabrikada ordunun ihtiyacına yönelik yünlü kumaş ve iplik üretimi yapılıyordu. Bu fabrikanın inşaatı için 475.452 kuruş 2 para harcandı [33]. İslimye Çuha Fabrikası, 1842 ve 1846 yıllarında Feshane fabrikası yöneticisi Ohannes Dadiyan vasıtasıyla Fransa'dan getirilen modern makinelerle donatıldı [34]. Bu tarihlerden sonra İslimye Çuha fabrikasında çuhaya nazaran hem ucuz hem de dayanıklı olan şayak üretimine ağırlık verildi. Devlet, İslimye Çuha fabrikasındaki üretimin kalitesini arttırmak amacıyla İspanya'dan damızlık merinos koyunları ithal ederek Yanbolu ve Karinabat kasabalarında koyun çiftlikleri kurdu. Bu koyunlardan elde edilen yapağılarla hem dışa bağımlılık azalacak hem de üretimin kalitesi arttırılmış olacaktı. Ancak; işletme hataları, salgın hastalık ve hırsızlık gibi vakalar bu projenin başarısızlığa uğramasına neden oldu.[35] İslimye Çuha fabrikasının yönetimi ise Belçika ve İngiliz asıllı uzmanların kontrolünde bulunmaktaydı [36].

İslimye Çuha fabrikası II. Abdülhamit döneminde de faaliyetini sürdürmüştür. Bu dönemde fabrikada yapılan ıslahatlar hakkında fazla bilgi olmamakla beraber fabrika çalışmaya devam etmiştir.

---

[33] Martal, **a.g.m.**, s.280.
[34] Adnan Giz, "İslimye Çuha Fabrikası", **İSOD**, sayı:27, İstanbul, 15 Mayıs 1968, s.15,16.
[35] Giz, **a.g.m.**, s.16; Önsoy, **a.g.e.**, s.51.
[36] Önsoy, **a.g.e.**, s.51.

F. BEYKOZ DERİ VE KUNDURA FABRİKASI

Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1810 yılında devlet tarafından kurulmuş bir tabakhanedir. Buranın kuruluş çalışmaları Hamza Bey tarafından yürütüldü. Tesisin yeri Beykoz'da Selviburnu'nda bulunan kağıt fabrikasının yanı başında eski bir değirmenin yerinde bulunmaktaydı. Burada çeşitli tabakhaneler vardı. Beykoz Deri ve Kundura fabrikası, 1816 yılında Sultan II. Mahmut zamanında devlet tarafından satın alınarak ordu emrine verildi. 1841-1842 yılında Garabed Amira Balyan isimli bir şahıs tarafından genişletme çalışmaları yapıldı. Yine aynı tarihte Ohannes Dadian tarafından Avrupa'dan temin edilen ve son teknolojiye uygun olan yeni makinelerle donatıldı. Satın alınan makineler arasında, iki buhar kazanı ile 40 beygir gücünde bir buhar makinesi bulunmakta idi. Bu dönemde, 70 deri kuyusu ile birlikte iki taş değirmeni de hizmete sokuldu. Tesiste, iki tane su çarkı bulunmaktaydı. Fabrika, kısa bir müddet sonra artan ihtiyacı karşılamak amacıyla günde 250-300 çift kundura imal edebilecek hale getirildi [37].

Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası gelişimini II. Abdülhamit zamanında da sürdürdü. Bu dönemde fabrika Debbağhane-i Amire adıyla devlet tarafından idare edildi. Yine, 1884 tarihinde işletmeye, yeni bir kundura imalathanesi eklendi. 19. Yüzyılın sonuna doğru fabrikaya ordu için gerekli ayakkabı ustalarının yetiştirilmesine yönelik bir atölye eklendi. Beykoz Deri ve Kundura fabrikası, 1908 yılında meydana gelen idarî değişiklikten de etkilendi. Bu tarihten itibaren Harbiye Nezareti yönetimine verildi. Bu dönemde fabrikanın yalnız deri kısmı makineleşmiş olup kunduralar elde dikilmekteydi [38].

Beykoz Deri ve Kundura fabrikası ordunun yanında halka yönelik olarak da üretim yapmaktaydı. Bununla beraber ağırlıklı üretim ordunun ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Fabrikanın ürettiği eşyalar arasında: potin, iskarpin, terlik ve çeşitli türden ayakkabılar sayılabilir. Yine kösele ve saraciyelik deriler bu fabrikanın ürünleri arasında bulunmaktadır.

---

[37] Önsoy, **a.g.e.**, s.49 ; Müller Wiener, **a.g.m.**, s.73.
[38] Eldem, **a.g.e.**, s.63.

SONUÇ

İngiltere'de, buhar gücünün sanayide kullanılmasıyla ortaya çıkan sanayi inkılâbı, bütün dünyayı etkileyen gelişmelere neden oldu. Artan üretimin ham madde ve pazarlama sorunu sömürgeleşme faaliyetini hızlandırdı. İngiltere'de meydana gelen bu gelişmenin diğer Avrupa devletlerine ve dolayısıyla Osmanlı Devletine geçmesi fazla uzun sürmedi. Devlet, gerek askerî gerek sivil üretim birimlerinde fabrikalaşma faaliyetine başladı. II. Mahmut döneminde devletin klasik üretim tarzından modern üretim şekline geçmesi ordunun ve bürokrasinin ihtiyaç duyduğu malzemeleri bizzat devlet tarafından kurulan fabrikalarda üretilmesini beraberinde getirdi. Yukarıda isimlerini belirttiğimiz bu fabrikalar çağının en son teknolojilerine göre donatılmış mükemmel şekilde vasıflandırılan üretim birimleriydiler.

Devlet, Tanzimat sonrası fabrikalaşma sürecini başlatırken gayet hevesli ve azimli davranmakla beraber bu çabasından istenilen sonucu alamadı. İşletme hataları, bilgi ve tecrübe eksikliği, fabrikalaşmanın tam anlamıyla idrak edilememesi, üretim sanayiinden ziyade montaj sanayiine yönelik imalat yapılması kalıcı ve köklü bir fabrikalaşmanın ortaya çıkamamasına neden oldu. Bu dönemdeki müesseselerden ancak devletçe desteklenen ve stratejik öneme haiz olanları hayatını sürdürebildi. Kırım Savaşı'nın patlak vermesi ile beraber birinci sanayileşme süreci sona erdi.

Osmanlı devletinin fabrikalaşma sürecinde ikinci dönemi Islâh-ı Sanayi Komisyonu'nun yönlendirdiği sanayi faaliyetleri oluşturmaktadır. Komisyon, birinci fabrikalaşma sürecindeki devlet ağırlıklı yatırımın aksine özel teşebbüse daha fazla önem veren ve onu güçlendirmeye yönelik bir politika takip etti. Ancak Isl®h-ı Sanayi Komisyonu'nun lağıyla birlikte sanayideki bu dönemde sona erdi.

II. Abdülhamit döneminde ordunun ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim yapan silâh ve giyim fabrikaları desteklenmeye devam edildi. Bu dönemde Tophane fabrikaları için gerekli olan alet ve fabrikaların temini noktasında bir çok fedakarlıklara gidildi. Bunda devletin askerî konularda dışa bağımlı olmak istememesi önemli rol oynamakta idi. Bu durum padişahın ilgili yerlere vermiş olduğu iradelerde de açıkça ifade edilmekte

idi. Devlet; Tophane Fabrikaları yanında Tersane, Feshane, Basmahane gibi askeri açıdan çok önemli bir noktada olan kurumları da aynı şekilde destekleme yoluna gitti. Ancak, bu dönemde yapılan bütün iyi niyetli çalışmalara rağmen batılı anlamda sanayii yerleştirmek tam anlamıyla mümkün olamadı.Yukarda belirttiğimiz eksiklikler bütünüyle giderilemediğinden, sanayi gerçek manada ticari bir zemine oturtulamadığından, sadece devletin ve ülkenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetler olarak yapıldığından sanayileşmede istenilen hedeflarin hepsine ulaşılamadı. Bu dönemde, Avrupa'da askerî alanda uygulamaya konan yeni teknolojilerin Osmanlı Devletin'de uygulanmasına da büyük çaba sarf edildi. Dumansız Barut fabrikasının kurulması, Mavzer fişeği imali, seri ateşli top imali, Tersane'de son sistem gemileri imal etme çabaları buna örnek gösterilebilir. Yine bu dönemde yapılan yatırımlar Cumhuriyet döneminde yapılan sanayi atılımlarına temel teşkil etmesi bakımından yararlı oldu.

EKLER

Ek 1: 1884-1891 Yıllarında Fabrikalardan Sorumlu Olan Yöneticiler

Zeytinburnu fabrikası: Mirliva Cemal Paşa
Top fabrikası: Mirliva Ali Paşa
Baruthane: Mirliva Sabit Paşa, 1889'dan itibaren Mirliva Kamil Paşa
Tüfek fabrikası: Miralay Ahmet Bey
Kayseri Güherçile fabrikası: Kaymakam Servet Bey, 1887'den itibaren Binbaşı Ali Efendi, 1889'dan itibaren Sol Kol Ağası Hasan Efendi
Konya Güherçile Fabrikası: Alay Katibi Ahmet Efendi
Fes fabrikası: Abdullah Efendi
İzmit Bez fabrikası: Reşat Efendi, 1889'dan itibaren İsmail Nafi Bey
Basmahane: Mehmet Şevki Bey, 1889'dan itibaren Hasan Tahsin Efendi
Beykoz Deri ve Kundura fabrikası: 1889 tarihine kadar Hasan Rami Bey

Ek 2: Tersane-i Amire Fabrikalarının Islahı İçin Alınan Makineler

Bedeli (İngiliz lirası)	Miktarı		Alındığı Mahal
17000	6 Adet	Hadde Tezgahı	
1500	1 Takım	Küçük Hadde Tezgahı	
4000-5000	1 Takım	Hidrolik (Tazyik) Makinesi	
300	2 Adet	Delik Tezgahı	Makine Fabrikası
150	1 Adet	Cıvata ve Kılavuz Tezgahı	"
250	1 Adet	Freze Tezgahı	"
300	4 Adet	Çeşitli Ebatta Torna Tezgahı	"
220	1 Adet	Granıklı (?) Polonya Tezgahı	"
800	1 Adet	Yirmi Tonu Kaldırabilecek Vinç	"
1200	1 Adet	Kırk Tonu Kaldırabilecek Vinç	Makine Döküm Fab.
200	2 Adet	Torna Tezgahı	Torpido Fabrikası
800	1 Adet	Hidrolikli Tezgah	Kazanhane
200	2 Adet	Torna Tezgahı	"
40	4 Adet	Hidrolikli Delik Tezgahı	İnşaat Fabrikası
180	1 Adet	Torpido Saclarını Delmek için Tezgah	"
4000	1 Takım	Top Şişhanelerini Açmak İçin Tezgah	Top Fabrikası
	1 Takım	Torna Tezgahı	"
	1 Takım	Kama Tezgahı	"
	1 Takım	Top Tırnağı Tezgahı	"
	1 Adet	Tecrübe Tezgahı	"
3000	1 Takım	Santrafüjlü Tulumba	Kasımpaşa'daki Havuza
400	4 Takım	Silyöz Su Tahliya Valfları	"
1000	1 Takım	Makara ve Biçkihaneler için Makine	"
9000	3 Takım	Çelik Sacdan Sandık	"
800	1 Takım	10 Tonu Kaldırabilecek vinç	"

BİBLİYOGRAFYA

I- ARŞİV VESİKALARI*

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV).

II- SALNAMELER

H.1300 tarihli Devlet Salnamesi.
H.1303 tarihli Devlet Salnamesi.
H.1305 tarihli Devlet Salnamesi.
H.1306 tarihli Devlet Salnamesi.
H.1307 tarihli Devlet Salnamesi

III- MATBU ESERLER VE İNCELEMELER

ALAGEYİK, Ömer , "Türkiye'de Mersucat Sanayii Tarihçesi", **İSOD**, Sayı:16, İstanbul, 15 Haziran 1967, s. 9-11.

Askeri Fabrikalar Tarihçesi, Askeri Fabrikalar Basımevi, Ankara, 1940.

BEYDİLLİ, Kemal,"II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında",**Tarih Dergisi**, Sayı:XXXII,İstanbul, 1979, s.481-494.

BOSTAN, İdris, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819) ", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Ayrı Basım, İstanbul, 1994, s.177-192.

CLARK, Edward C., "Osmanlı Sanayi Devrimi", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 37-52.

ELDEM, Vedat , **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**,T.T.K., Ankara, 1994.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", **İstanbul Enstitüsü Dergisi II**, İstanbul Matbaası, İstanbul,1956, s.119-138.

---

* Arşiv vesikalarının numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

ERENDİL, Muzaffer, **Topçuluk Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988.

EYİCE, Semavi, "Baruthane", **DİA**, c.V, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.94-96.

GENCER, Ali İhsan, **Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1985.

GİZ, Adnan, "Osmanlı Devletinde Harp Sanayii", **İSOD**, Sayı: 37,İstanbul, 15 Mart 1969, s. 20-22.

GİZ, Adnan, "İslimye Çuha Fabrikası", **İSOD**, Sayı: 27,İstanbul, 15 Mayıs 1968, s. 15-16.

GİZ, Adnan,"İstanbul'da İlk Sanayii Mektebinin Kuruluşu", **İSOD**, Sayı: 35, İstanbul, 15 Ocak 1969, s. 20-22.

GİZ, Adnan, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", **İSOD**, Sayı: 33,İstanbul, 15 Kasım 1968, s. 16-19.

GİZ, Adnan, "İstanbul'da İlk sanayi Tesislerinin kuruluş yılı:1805", **İSOD**, Sayı: 23,İstanbul, 15 Ocak 1968, s. 25-26.

GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. yılında Tanzimat**, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara,1992, s. 235-257.

HASAN RAMİ PAŞA, **Hatırat**, Artin Esedveryan Matbaası, İstanbul, 1324.

İLGÜREL, Mücteba, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", **Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildirileri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s.155-159.

İLGÜREL, Mücteba, "Buharlı Gemi Teknolojisini Osmanlı Devletinde Kurma Teşebbüsleri", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, Ircıca, İstanbul, 1995, s.143-158.

KURAN, Ercüment, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı: "İdare-i Mahsusa"nın Kuruluşu ve Faaliyeti", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu – Mustafa Kaçar, Ircıca, İstanbul, 1995, s.159-163.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Baruthane-i Amire", **DİA**, c.V, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 96-98.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri Ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu – Mustafa Kaçar, Ircıca, İstanbul, 1995, s.165-205.

MARTAL, Abdullah, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", **Osmanlı**, c.III, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 279-285.

MÜLLER-WİENER, Wolfgang,"15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992, s. 53-120.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

ÖNSOY, Rıfat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

ÖZDEN, Gani, "Osmanlı İmparatorluğu Silahlı Kuvvetlerinin Harp Sanayii Tesisleri", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı:22,Ankara, Şubat, 1987, s. 59-69.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c.III, MEB Yayınevi, İstanbul, 1993.

SARC, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayiimiz",**Milli Eğitim Vakfı Yayınevi**, ayrı basım, İstanbul 1940, s.1-17.

SANDER, Oral, **ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977.

SHAW, Stanford - Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çeviren, Mehmet Harmancı, c.II, e yayınları, İstanbul, 1983.

TUTEL, Eser, "Tersane-i Amire", **Dünden Bugüne İslam Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, c.VII, İstanbul, 1994, s. 253-256.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları**, c.II, TTK, Ankara, 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, TTK, Ankara, 1988.

WALLACH, Jehuda L., **Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiyede Prusya – Alman Askeri Heyetleri (1835-1919)**, çev. Fahri Çeliker, ATASE Yayınları, Ankara, 1985, Genel Kurmay Basımevi.

YAMAN, Talat Mümtaz , "Osmanlıların Son İki Serpuşu Şubara ve Fes Hakkında",**Varlık Mecmuası**, Sayı:140, Ankara, 1939, s. 264-273.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ